

دستنویس‌های فرهنگ باستانی ایران

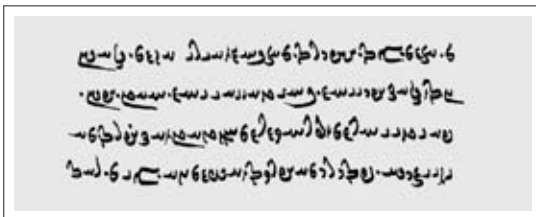
به یاد دکتر ماهیار نوابی
تقدیم به دکتر ژاله آموزگار

دو خط پهلوی کتابی و اوستایی (دین دبیره) ریشه در فرهنگ و تمدن دوران ساسانی دارد. خط پهلوی کتابی دارای ۱۴ نویسه است که از راست به چپ نوشته می‌شود. و خط اوستایی نیز به تفاوت دستنویس‌ها دارای ۵۳-۵۸ نویسه است که آن نیز از راست به چپ نوشته می‌شود. شباهت ظاهری زیاد این دو خط به هم و همنشینی آنها در دستنویس‌ها و کتابت هر دوی آنها به دست کاتبان در کنار هم موجب شده که مطالعه این دو خط به صورتی ناگسستنی از هم صورت پذیرد.

خط پهلوی طبیعی پیوسته دارد و حرف‌های آن با اتصال به یکدیگر شکل‌های متنوعی به وجود آورده و البته خواندن آن نیز نسبت به نمونه کتیبه‌ای خود دشوار تر است. خط اوستایی نیز ذاتاً از حروف مجزا تشکیل شده است،* با این حال نگارنده در کمتر دستنویسی دیدم که حروف آن کاملاً به صورت جدا جدا و گسسته کتابت شده باشد و قواعد متصل نویسی حروف پهلوی در آن دیده می‌شود. از دلایل پیوسته نویسی حروف اوستایی شاید این باشد که کاتبان آن در درجه اول همگی پهلوی نویس بوده‌اند و این خط تحت تأثیر قواعد کتابت خط پهلوی قرار گرفته است. در بعضی از نسخه‌ها، کاتبان در متصل نویسی حروف، پارا از حد معمول نیز فراتر نهاده‌اند و در این بین فضاهای گرافیکی بدیعی به وجود آمده است.*

۱ ت

۲ ت

ت ۱: نسخه T46، ص ۹۶ (نمونه‌ای از خط اوستایی با حروف گسسته).

نشانه‌ها، آرایه‌ها و آذین‌ها در دستنویس‌های پهلوی و اوستایی

بهرام برومند امین*

چکیده: در این مقاله ۷۰ دستنویس پهلوی و اوستایی از دیدگاه نسخه‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته و تحلیلی اجمالی از برخی نشانه‌ها، آرایه‌ها و آذین‌های به کار رفته در آنها ارائه شده است. این ویژگی‌ها شامل نحوه شماره‌گذاری صفحات، نگارش کلمات آغازین در سرلوح‌ها و چگونگی کاربرد نقطه می‌شود که حروف نقطه‌دار، تک نقطه‌ها، سه نقطه‌ها، شکل‌های ترکیبی با سه نقطه‌ها و چهار نقطه‌ها و استفاده از چند گل به جای سه نقطه و چهار نقطه را در بر می‌گیرد. همچنین به کار بردن شکل‌های ستاره یا گل مانند و شکل‌های حیوانی و انسانی برای تزئین، نشان‌دار کردن حروف و کلمات برای شاخص کردن بخشی از متن، شیوه تصحیح کلمات، سوارنویسی کلمات، کشیده‌نویسی، ضخیم نوشتن برخی کلمات، و نیز نشانه‌های فضا پرکن، وارونه‌نویسی برخی کلمات و جدول‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

کلید واژه: نسخه‌های خطی اوستایی؛ نسخه‌های خطی پهلوی؛ نسخه‌شناسی؛ نشانه‌ها؛ آرایه‌ها؛ آذین‌ها.

* کارشناس ارشد زبان‌های باستانی؛ فارغ‌التحصیل ممتاز انجمن خوشنویسان ایران.
ک: نامه بهارستان: این پژوهش به سفارش دفتر مجله انجام شده است.

۱ کتیبه‌های ایران باستان، محمدتقی راشد محصل (تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۰)، ص ۴۲.

یسنای خاندان دستور مهربان^{۱۰} کتابخانه مجلس
 ۳۳×۲۰سم، نسخه (R43): ۳۱/۵×۲۰/۷سم، نسخه (D90):
 ۳۲/۶×۲۰/۵سم، نسخه (J1): ۲۴/۸×۲۱/۲، نسخه (J2):
 ۲۹/۷×۱۹سم.

کاغذ دستنویس‌ها

نوع کاغذهای به کار رفته در این دستنویس‌ها با هم متفاوت است. برخی کاغذها دست‌ساز بوده و نمونه‌های متأخر در هندوستان اغلب بر روی کاغذهای فرنگی آب‌نقش‌دار کتابت شده است. برخی از آنها به‌طور نمونه عبارتند:

نسخه D90 بر روی کاغذ نازک اروپایی با مارک
 Smith Moeineir:

نسخه R410 بر روی کاغذ آبی ساخت انگلستان با مارک
 Moinier and Sfine 1853:

نسخه D10a و D7 بر روی کاغذ Moeynier-Fiume
 Smith and:

نسخه E7 بر روی کاغذ Charles and Thomas-London:
 نسخه R115 بر روی کاغذ کلفت اروپایی Almasso
 Gior Magani:

نسخه Mu35 نیز بر روی کاغذ and Saunders 1842
 Morbey نوشته شده است.^{۱۱}

تعداد سطرها

تعداد سطرها در دستنویس‌ها متفاوت است. دستنویس Mu49،
 ۷ سطر، نسخه D3 ۹ سطر، نسخه R410 و نسخه
 رستم گشتاسپ مجلس و جزوه اوستای کوچک ۱۲ سطر،
 نسخه R43 و R413 و J1 ۱۳ سطر، D90 ۱۴ سطر،
 نسخه D6 و R110 ۱۵ سطر، یسنای دستور خدابخش فرود^{۱۲}
 ۱۶ سطر، یسنای دستور فرودآبادان^{۱۳} و k35 و TD4 ۱۷ سطر،
 R115 ۱۹ سطر، وندیداد زمرد خسرو خاتون ۲۰ سطر،
 وندیداد فریدون مرزبان ۲۲ سطر و یسنای خاندان
 دستور مهربان و نسخه D10a ۲۴ سطر اند.

دستنویس‌هایی هم وجود دارند که صفحات سطرهای
 آنها با هم متفاوت است از آن جمله J4 دارای صفحات ۱۷

قدیمی‌ترین نسخه‌های پهلوی موجود، از سده ۱۴م باقی ماندند
 و اغلب در کرمان و از روی نسخه‌های قدیمی تر کتابت شده‌اند.^۲
 نسخه‌های کتابت شده در هندوستان نیز در سده‌های
 ۱۸ و ۱۹م اغلب از روی نسخه‌های ایرانی برده شده به آنجا
 رونویسی شده است. قدیمی‌ترین نسخه اوستایی موجود
 نسخه «K7a» محفوظ در کتابخانه دانشگاه کپنهاگ است که
 در سال ۱۲۶۸م کتابت شده و به‌صورت عکسی منتشر
 گردیده است.^۳

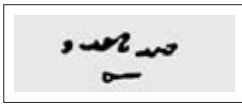
جدیدترین آنها نیز اگر از نسخه‌های کتابت شده سده ۱۷م
 به این طرف در هندوستان بگذریم، نسخه پهلوی و اوستایی
 هادخت‌نسک به‌خط نگارنده است که به‌سفارش پژوهشگاه
 علوم انسانی و تحقیقات فرهنگی (۱۳۸۶) به‌چاپ رسیده است.^۴
 متن‌های پهلوی غالباً در مجموعه‌ها قرار دارند.
 بیشترین مجموعه‌های نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های
 عمومی و خصوصی بمبئی و نوساری (هندوستان)،
 کپنهاگ، مونیخ، پاریس، لندن، سن پترزبورگ، کتابخانه
 ملی، آستان قدس، کتابخانه آیت‌الله مرعشی، کتابخانه
 مجلس شورای اسلامی، و دانشگاه تهران نگه‌داری می‌شود.^۵

اندازه دستنویس‌ها

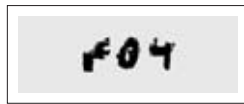
اندازه این دستنویس‌ها متفاوت است. کوچکترین اندازه تا
 جایی که نگارنده دیده است جزوه اوستای کوچک موجود
 در کتابخانه مجلس^۶ می‌باشد که ابعاد صفحه آن ۱۵×۱۰سم
 است. دستنویس آفرینگان رفتون موبد بهرام همانند^۷
 در همان کتابخانه به اندازه ۱۶×۱۰/۵سم است. بزرگترین
 اندازه موجود نیز ظاهراً وندیداد زمرد خسرو خاتون^۸
 کتابخانه مجلس به اندازه ۲۲×۳۳سم می‌باشد و بعد از آن
 وندیداد فریدون مرزبان^۹ کتابخانه دانشگاه تهران است
 که اندازه آن ۳۵/۵×۲۴سم می‌باشد. برخی دیگر از نسخه‌ها
 دارای اندازه‌های زیر هستند:

۲ احمد تفضلی، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام (تهران: سخن، ۱۳۷۶)، ص ۳۲۵.
 ۳ راشد محصل، ص ۲۰.
 ۴ هادخت‌نسک، گزارنده مهشید میرفخرایی (تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۶)، ص ۹-۱۱ و ۳۶-۸۸-۱۰۶.
 ۵ مجموعه ۵۷ جلدی «گنجینه دستنویس‌های پهلوی و پژوهش‌های ایرانی»، به‌کوشش ماهیار نوایی و دیگران (شیراز: مؤسسه آسیایی دانشگاه شیراز، ۱۳۵۵/۲۵۲۵).
 ۶ جزوه اوستای کوچک، کتابخانه مجلس، ش ۱۵۲۸۷، ت ۹۱۸۱۴.
 ۷ وندیداد زمرد خاتون، کتابخانه مجلس، ش ۱۵۲۸۳، ت ۹۰۸۱۰.
 ۸ یسنای خاندان دستور مهربان، کتابخانه مجلس، ش ۹۰۸۱۲.
 ۹ نک: پیشگفتار چاپ عکسی نسخه‌های D90-R410-D10a-D7-E7-R115-Mu35 در «گنجینه دستنویس‌های پهلوی و پژوهش‌های ایرانی»، به‌کوشش ماهیار نوایی و دیگران.
 ۱۰ یسنای دستور خدابخش فرود، کتابخانه مجلس، ش ۱۵۲۹۲، ت ۹۰۸۱۹.
 ۱۱ یسنای دستور فرودآبادان، کتابخانه مجلس، ش ۱۵۲۸۴، ت ۹۰۸۱۱.
 ۱۲

برخی به گجراتی هم صفحه خورده‌اند.

ت ۶: نسخه K43، ص ۱۷۳.

ت ۵: نسخه D7، ص ۴۵۶.

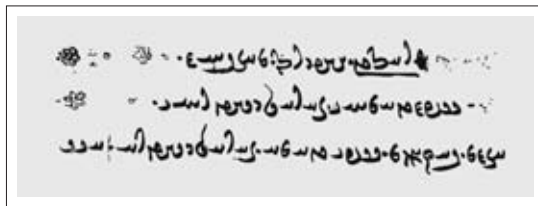
کلمات آغازین (در سرلوح‌ها)

دستنویس‌هایی که صفحه اول آنها باقی مانده است معمولاً با جملات خاصی در سرلوح آغاز شده‌اند که عمومیت ندارند و دارای تذهیب و تزئینات ویژه‌ای هم نیستند، اما در برخی از آنها سرلوح‌ها با علائم خاصی آرایش شده‌اند. در نسخه F10 عبارت زیر آغازگر متن است:

Pad nām ī dādār Ohrmazd weh abzōnīg Fradom

به نام دادار هرمرز نخست افزاینده خوب

در نسخه T46 عبارت موجود در سرلوح نسبت به متن از دو حاشیه صفحه به یک میزان فاصله دارد و به خط اوستائی نوشته شده.*

ت ۷: دستنویس T46، برگ آغازین متن.

mraoṭ ahurō mazdā spətamāi zaraeuštrāi

گفت اهورا مزدا به زردشت اسپیتمان

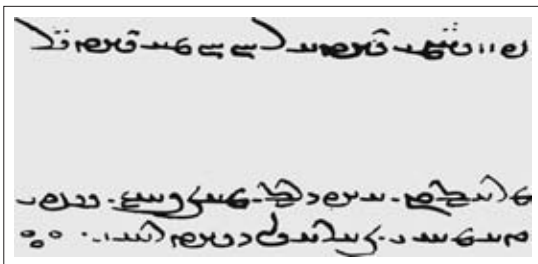
در نسخه M3 در بالای متن صفحه و با فاصله مناسبی با آن، حدود ۴ سطر، عبارت زیر نوشته شده است:*

Pad nām ī dādār ohrmazd dādgar

در نسخه L4 نیز این عبارت کوتاه‌تر شده و به صورت زیر آمده:

Pad nām ī dādār

با فاصله حدود دو سطر بالاتر از متن اصلی در میان دو گُل در هر سمت نوشته شده است.*

ت ۸: برگ آغازین متن، دستنویس M3.

و ۱۹ سطری، R43 دارای صفحات ۱۳ و ۱۵ سطری و R43 دارای صفحات ۱۳ و ۱۵ سطری است. در این بین نمونه‌های نادری هم سطرهای کوتاه یا کلمات در اندازه غیرطبیعی یا چیدمان غیر معمول سطرها وجود دارد.*

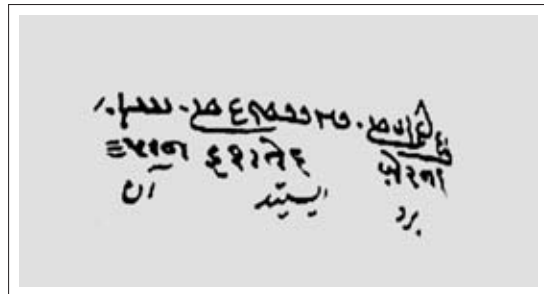
ت ۳ و ۳
نک ص ۳۸۸

ت ۳: دستنویس TD23، ص ۸۶.

فاصله مابین سطرها نیز در صفحه اندازه‌های مختلفی دارد. ظاهراً بیشترین فاصله سطرها مربوط به دستنویس‌های K3a و Mu49- D39- D3- D7- F11- R411 در دستنویس اخیر فاصله زیاد مابین سطرهای پهلوی با ترجمه‌ای به خط فارسی یا گجراتی پر شده است.*

ت ۳ا

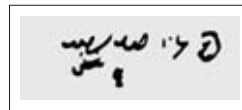

ت ۲ا: دستنویس Mu49، ص ۴۱.

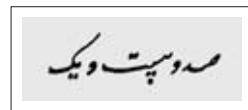
شماره‌گذاری صفحات

نحوه شماره‌گذاری صفحات دستنویس‌ها با هم متفاوت است. در دستنویس K35 و وندیداد دانشگاه تهران ذکر شماره صفحه هم به صورت فارسی حروفی و هم به صورت عددی در کنار یکدیگر آمده است.*

ت ۴
ت ۴ا

ت ۴: نسخه K35، ص ۱۶۵.

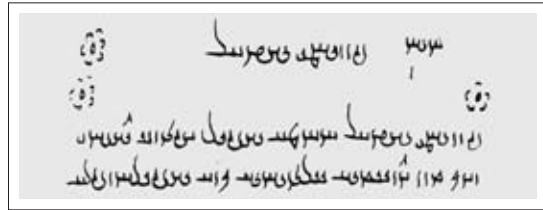

ت ۴ا: وندیداد دانشگاه، ص ۱۲۱.

در نسخه D7 شماره‌ها به صورت عددی آمده است.*
و در K25 و K43 به صورت حروفی ذکر شده است.*

ت ۵

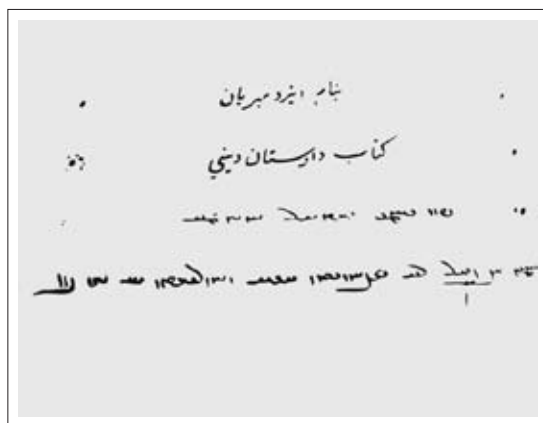
ت ۶

ت ۸ا: برگ آغازین متن. دستنویس L4.

استفاده از دو خط پهلوی و اوستایی برای نوشتن سرلوح‌ها
عمومیت ندارد. سرلوح نسخه D7 به خط نستعلیق و با عبارت
«به نام ایزد مهربان» آغاز و بعد از عبارت «کتاب دادستان
دینی»، به خط پهلوی عبارت زیر نوشته شده که با گلهایی
در اطراف آن تزئین شده است.*

۹ت

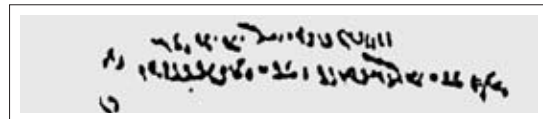

ت ۹: برگ آغازین متن. دستنویس D7.

Pad nām ī dādār Ohrmazd

در نسخه K43b عبارت Pad nām ī dādār Ohrmazd با
قلمی کوچکتر از قلم متن و با عدم رعایت تقارن و با
فاصله‌ای کمتر از فاصله سطرها در ابتدای صفحه و بسیار
نزدیک به متن نوشته شده است.*

۱۰ت

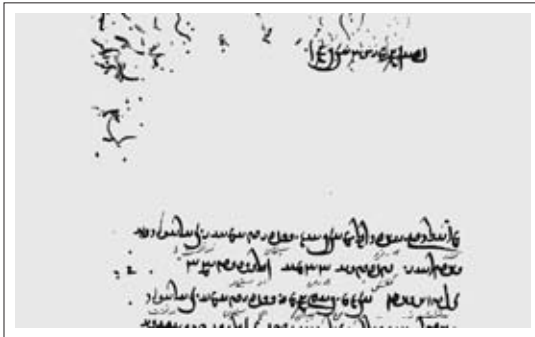

ت ۱۰: برگ آغازین متن. دستنویس K43b.

در نسخه K25 عبارت Pad nām ī dādār dādgar در
سرلوح و در کنار عدد ۴۹ که شماره صفحه را نشان می‌دهد
به چشم می‌خورد.

در نسخه E4 با فاصله‌ای حدود ۷ سطر با متن اصلی
عبارت Panām ī Yazdān به خط اوستایی به چشم می‌خورد.*
در نسخه J1 نیز عبارت «بنام ایزد بخشاینده و بخشایشگر
مهربان» به خط نستعلیق کم‌مایه‌ای که دو طرف آن با «سه
نقطه» احاطه شده آغاز می‌گردد و در زیر آن، دو سطر دیده

۱۱ت

ت ۱۱: برگ آغازین متن. دستنویس E4.

می‌شود، در سطر اول به خط پهلوی نوشته شده:

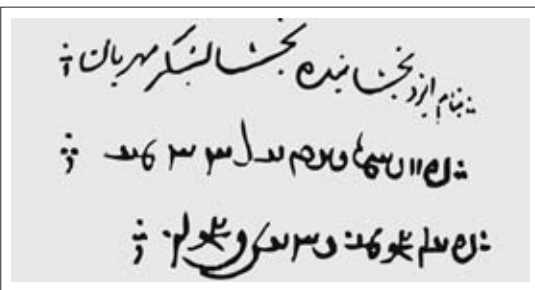
Pad nām ī dādār Ohrmazd

و در زیر آن به خط اوستایی نوشته شده:

Panām ī Yazdān

این دو سطر در میان «سه نقطه» احاطه شده‌اند.*

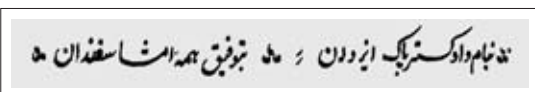
۱۲ت

ت ۱۲: برگ آغازین متن. دستنویس J1.

اشعار فارسی نیز گاهی به خط نستعلیق در سرلوح‌ها
جای گرفته‌اند که با علائم تزئینی احاطه شده‌اند. نسخه
E4 از این نمونه‌هاست.*

۱۳ت

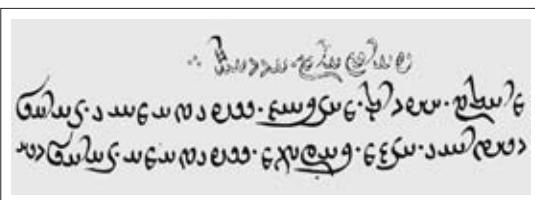

ت ۱۳: برگ آغازین متن. دستنویس E4.

عبارت ašəm Vohū به خط اوستایی کاتب دیگری در
سرلوح و ندیداد فریدون مرزبان نوشته شده است.

نمونه جالب توجه دیگری نیز در سرلوح نسخه P1 دیده
می‌شود که بعد از چند گل زیبا عبارت Fargard Aval با خط
زرین که با قلمی تیره‌تر دورگیری شده است رخ می‌نماید.*

۱۴ت

ت ۱۴: آغاز فرگرد اول. دستنویس P1.

۱۹ ت

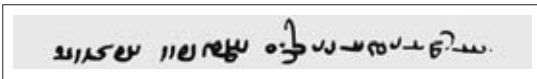
جداکنندگی بین واژه‌ها با نقطه می‌باشد.*

■ ت ۱۹: دستنویس وندیداد فریدون مرزبان، ص ۱۵۴.

در برخی دیگر از دستنویس‌ها نقطهٔ حدّ فاصل بین واژه‌ها به دایره‌ای توخالی بدل گشته است. گاهی نیز این نقطهٔ توخالی وسیله‌ای برای جدا کردن متن اوستایی از گزارش پهلوی آن شده است.*

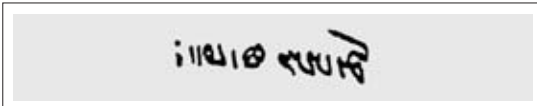
۲۰ ت

■ ت ۲۰: دستنویس R413، ص ۵۲۳.

بعضی از کاتبان سلیقهٔ بیشتری به خرج داده و به جای نقطه‌های مذکور از گل‌های کوچکی مابین کلمات سود جستند.*

۲۰a ت

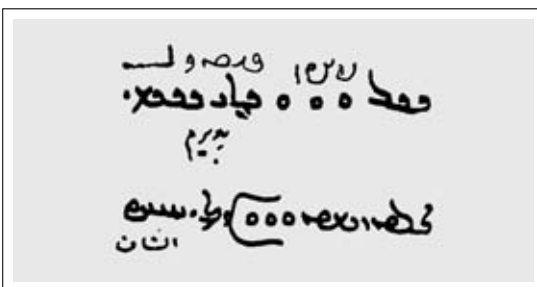
■ ت ۲۰a: دستنویس K35، ص ۴۳.

سه کاربرد دیگر نیز برای تک نقطه در متن‌ها دیده می‌شود. در دستنویس R115 (ص ۴۵۴) دایره توخالی مابین حروف "f"، "y" اوستایی قرار داده شده است. در دستنویس Mu35 (ص ۱۳۵) از نقطه‌های توخالی به‌عنوان فضا پُرکن استفاده شده و کاتب هر جا کلمه را تماماً نوشته ولی طول سطر نسبت به سطر بالایی کوتاه‌تر بوده، این فضای خالی باقی مانده را با نقطه‌های توخالی پر کرده و نوعی تعادل از نظر سیاهی مابین سطرها به وجود آورده است. گاهی نیز نقطه‌های توخالی حد فاصلی مابین دو زبان شده‌اند.*

۲۱ ت
۲۱a ت

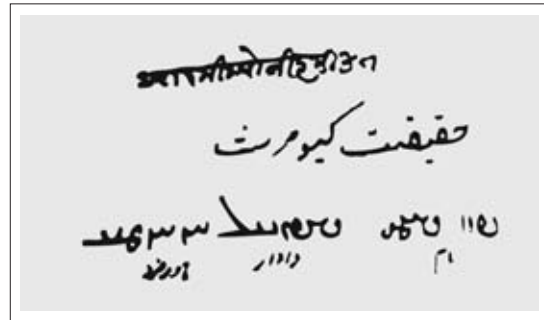
■ ت ۲۱: دستنویس Mu35، ص ۱۳۵.

■ ت ۲۱a: دستنویس Mu35، ص ۷۱.

به‌غیر از ذکر فرگرد، گاهی هم در شروع متن یا سرلوح صفحه نامی خاص یا عنوان متن نوشته شده است. در نسخهٔ Mu49 عبارت «حقیقت کیومرث» در محل سرلوح دیده می‌شود.*

۱۵ ت

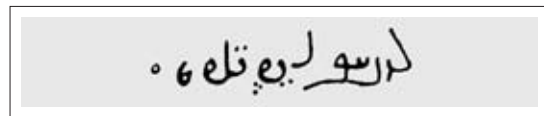

■ ت ۱۵: برگ‌آغازین. دستنویس Mu49.

حروف نقطه‌دار

حروف دو خط پهلوی و اوستایی بی نقطه‌اند، اما تقریباً در بیشتر دستنویس‌ها، چه نمونه‌های قدیم‌تر آنها که بعد از اسلام نگاشته شده و چه نمونه‌های متأخر، برخی حروف نقطه‌دار گشته‌اند. علت آن هم احتمالاً ایجاد سهولت در خواندن بوده و نوعی الگوبرداری از خط فارسی انجام شده است. از جمله حروف‌های y، g، ð نقطه‌دار شده‌اند و برای نمونه حرف g دو نقطه در بالا دارد.*

۱۶ ت

■ ت ۱۶: دستنویس R413، ص ۴۷۷.

برای تمایز حرف d نیز بر روی دندانهٔ آن از علامتی شبیه دال وارونهٔ فارسی سود جستند.*

۱۷ ت
۱۷a ت
۱۷b ت

■ ت ۱۷: دستنویس TD1 ص ۱۹۴. ■ ت ۱۷a: ■ ت ۱۷b: دستنویس TD2 ص ۱۶۲.

در برخی دیگر از دستنویس‌ها با قرار دادن زائده‌ای بر روی حرف "r" آن را "r" تلفظ کرده و در خواندن آن سهولت ایجاد می‌کنند.*

۱۸ ت

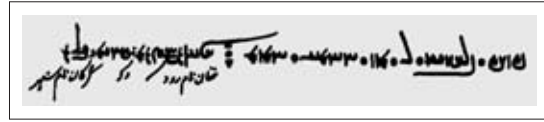

■ ت ۱۸: دستنویس K25.

تک نقطه‌ها

نقطه در متن‌ها فقط بر روی حروف گذاشته نمی‌شود، بلکه وظایف بیشتری برعهده دارد. در خط اوستایی وظیفهٔ

در نسخه T44 از نقطه‌های توخالی مابین کلمات پهلوی و نقطه توپر ما بین کلمات اوستایی استفاده شده است.*

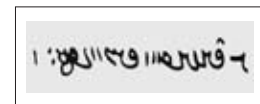
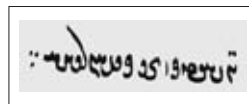

ت ۲۱b: دستنویس T44.

سه نقطه‌ها

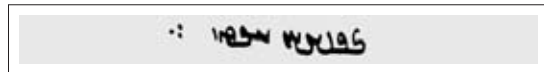
از سه نقطه بارها برای نشان دادن پایان هر بند استفاده شده، اما در این متن‌ها کاربردهای دیگری هم یافته است. شکل قرارگیری نقطه در سه نقطه‌ای‌ها با هم تفاوت دارد. مثلاً در دستنویس DH (ص ۳۱۰) و TD2 (ص ۱۹۷)، هم به صورت سه نقطه (توپر) و هم به صورت سه دایره توخالی صورت با همان نظام آمده است.*

ت ۲۲
ت ۲۲a

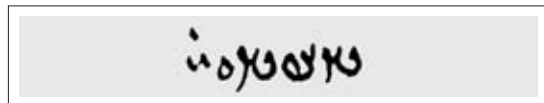
ت ۲۲: دستنویس DH، ص ۳۱۰. ت ۲۲a: دستنویس TD2، ص ۱۹۷.

در دستنویس B دینکرت^{۱۵} (ص ۲۷۴) سه نقطه‌ها با اشاره نوک قلم و بسیار ریز و کوچک نوشته شده است.*

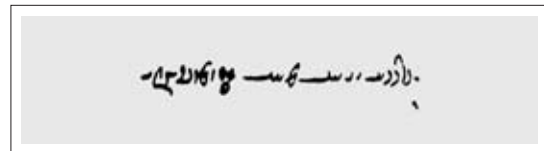
ت ۲۳: دستنویس دینکرت B، ص ۲۷۴.

در نسخه D90 (ص ۲۰) سه نقطه‌ها به صورت ناوارونه، پس از یک نقطه توخالی، جداکننده متن اوستایی از پهلوی شده‌اند.*

ت ۲۴: دستنویس D90، ص ۲۰.

در نسخه K5 (ص ۳۴) سه نقطه به صورت وارونه و توخالی حد واسط دو متن اوستایی و پهلوی را مشخص کرده است.

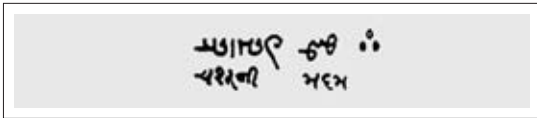
ت ۲۵: دستنویس K5، ص ۳۴.

در نسخه K3b (ص ۵۳) متن اوستایی با سه نقطه توپر پایان یافته و بلافاصله سه نقطه توخالی و وارونه آغاز گزارش پهلوی را نشان می‌دهد.*

سه نقطه توپر در متن اوستایی

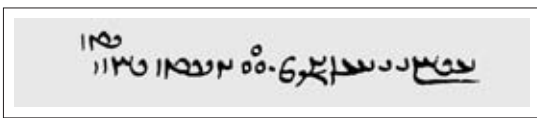
ت ۲۶: دستنویس K3b، ص ۵۳.

سه نقطه توخالی آغازکننده متن پهلوی در نسخه Mu49 است.*

ت ۲۷: برگ آغازین. دستنویس Mu49.

و در نسخه D3 (ص ۱۳) متن اوستایی با یک نقطه توپر تمام شده و بعد از آن سه نقطه توخالی آغازکننده متن پهلوی است.*

ت ۲۸: دستنویس D3، ص ۱۳.

در نسخه K43 سه نقطه مابین دو گل سه‌پر نهاده شده است.*

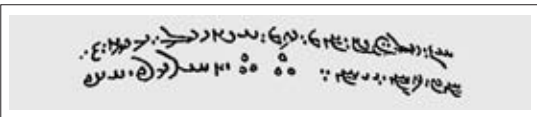
ت ۲۹: دستنویس K43، ص ۳۴.

یا در نسخه R115 (ص ۱۵۱) ۲ تا سه نقطه‌ای اطراف یک گل قرار گرفته و دو متن اوستایی را از هم جدا کرده است.*

ت ۳۰: دستنویس R115، ص ۱۵۱.

در همین دستنویس، کاتب در جایی ضمن اینکه از دو نقطه‌ای بین کلمات اوستایی بهره برده است پایان هر عبارت را نیز، با ۳ سه نقطه‌ای از عبارت بعدی مجزا نموده است.*

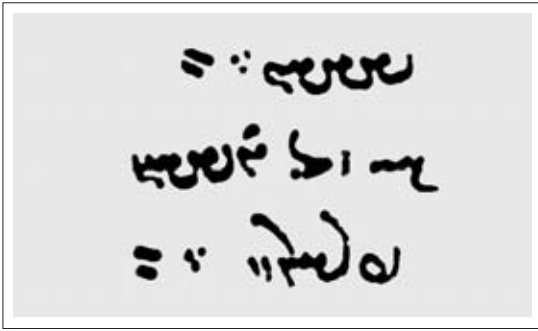

ت ۳۱: دستنویس R115، ص ۱۱.

سه نقطه‌ای‌ها گاهی به عنوان جداکننده میان نشانه‌های اختصاری برخی از دعا‌های مهم و آشنای زرتشتی به کار رفته است، مانند حرف «y» برای دعای «یتا اهو» یا حرف «a» برای دعای «اهو نور». خواننده

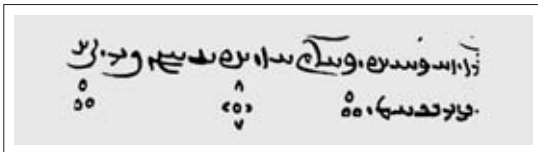
¹⁵ Dinkart, Manuscript B, Dresden, Wisbaden, 1966.

۱۱ تبدیل به فضا پر کن انتهای سطر شده‌اند.*

ت ۲۸: دستنویس K43، ص ۱۴

و در نسخه R115 (ص ۴۱۸) سه نقطه‌ها پایان بخش متن اوستایی و صفحه گشته‌اند.*

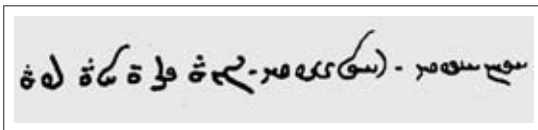
ت ۳۹: دستنویس R115، ص ۴۱۸

شکل‌های ترکیبی با سه نقطه‌ها

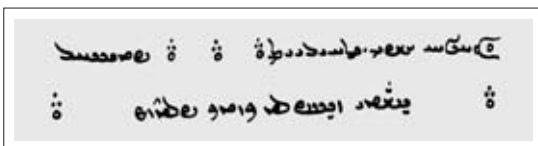
در برخی از دستنویس‌های هندی به جهت کاربردهای خاصی، سه نقطه‌ها با شکل‌هایی نظیر دایره یا اشکالی دیگر ترکیب شده و نشانه‌های جدیدی را پدید آورده‌اند. مثلاً در Mu49 (ص ۱) یا در R413 (ص ۷۴ و ۳۶۷) و R110 (ص ۲۹) و Mu35 (ص ۴۳) از شکل سه نقطه که بالای دایره‌ای توخالی قرار گرفته استفاده شده است.*

ت ۴۰: دستنویس Mu49، ص ۱

ت ۴۱: دستنویس R413، ص ۷۴

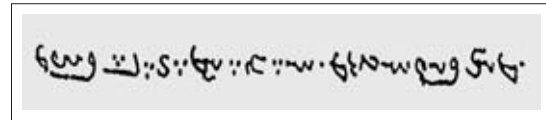
ت ۴۲: دستنویس Mu35، ص ۴۳

ت ۴۳: دستنویس Mu35، ص ۴۳

زمانی که به این نشانه‌ها می‌رسیده باید دعای کامل را از بر بخواند.*

نسخه TD4 (ص ۴۴۱) و نیز در یسنای دستور فرودآبادان (ص ۲۳۸).

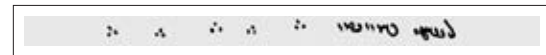

ت ۳۲: یسنای دستور فرودآبادان مجلس، ص ۲۳۸

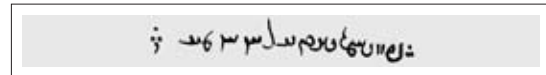

ت ۳۳: دستنویس TD4، ص ۷۸

از سه نقطه‌ها در پایان متن یا فصل نیز به روش‌های مختلفی، چه به صورت تزئینی و چه پر کردن فضای خالی پایین صفحه بهره بسیار برده شده است. برای نمونه در J4 (ص ۱۰۲) که سه نقطه به تنهایی در سمت راست و نیز در پایان آن عبارت به کار رفته است.*

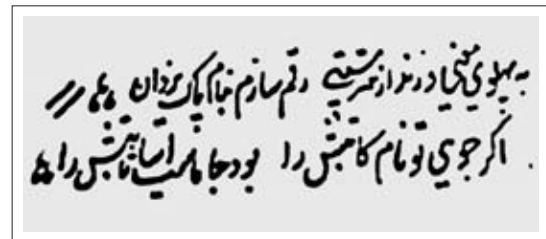

ت ۳۴: دستنویس J4، ص ۱۰۲

ت ۳۵: دستنویس J1، ص ۱

همچنین در نسخه J1 (ص ۱۰۹) سه نقطه با زائده‌ای در کنارش تبدیل به ویگول‌های کوچکی شده است که هم نقش سه نقطه را بازی کرده هم فضا پر کن انتهای سطر گشته است.*

ت ۳۶: دستنویس J1، ص ۱۰۹

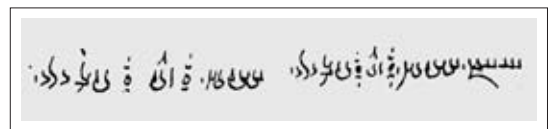
در نسخه K43 (ص ۱۹) سه نقطه‌ها دو طرف یک تک نقطه‌ای قرار داده شده و دو متن پهلوی را از هم جدا نموده‌اند.*

ت ۳۷: دستنویس K43، ص ۱۹

در همان نسخه (ص ۱۴ و ۱۲) سه نقطه به همراهی علامت

در نسخه L4 (ص ۶۷) و D90 (ص ۹۱) نیز سه نقطه در بالای دایره قرار دارد و در زیر دایره نیز همان سه نقطه به صورت قرینه نیز تکرار شده است.*

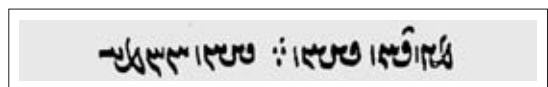

ت ۴۴: دستنویس L4 ص ۶۷.

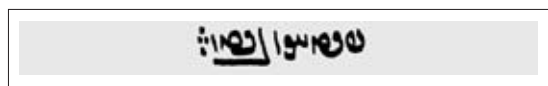
چهارنقطه‌ای

فراوانی نشانه چهارنقطه‌ای در دستنویس‌ها به نسبت سه نقطه‌ای‌ها بسیار کمتر است. چنین به نظر می‌رسد که گاهی کاتب سهواً سه نقطه‌ای را چهارنقطه‌ای نوشته است، ولی در جاهایی هم تعمّدی بودن این نشانه آشکار است. ظاهراً در هر دو صورت چهارنقطه‌ای نقشی بیشتر از سه نقطه‌ای ندارد. فریدون مرزبان در نسخه TD2 از چهارنقطه‌ای بارها استفاده کرده است. معمولاً این چهارنقطه‌ای‌ها در دو نسخه ایرانی TD2 (ص ۱۶۲ و ۴۶) و یسنای فرود آبادان (ص ۲۳۸) به شکل توپری آمده‌اند.*

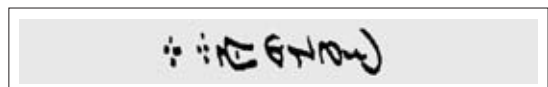
ت ۴۵
ت ۴۵a
ت ۴۶

ت ۴۵: دستنویس TD2، ص ۱۶۲.

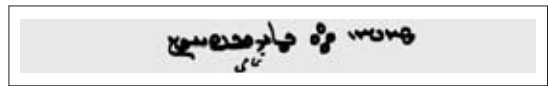
ت ۴۵a: دستنویس TD2، ص ۴۶.

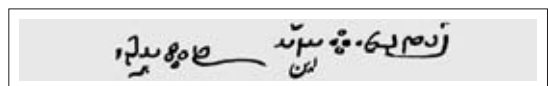
ت ۴۶: یسنای دستور فرود آبادان، ص ۲۳۸.

و در نسخه‌های هندی نظیر Mu35 (ص ۲۱) و K3b (ص ۴۸) و Mu49 (ص ۵۲۴) چهار نقطه‌ای‌ها دوایری تو خالی هستند.*

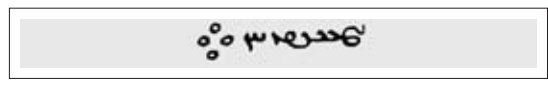
ت ۴۷-۴۹
ت ۴۹a

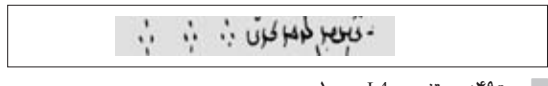
ت ۴۷: دستنویس Mu35، ص ۲۱.

ت ۴۸: دستنویس K3b، ص ۴۸.

ت ۴۹: دستنویس Mu49، ص ۵۲۴.

ت ۴۹a: دستنویس L4، ص ۱.

مرحله گذار از چندنقطه‌ای به گل

کاتب گاهی با ذوق و سلیقه خود و زمانی از روی کم توجهی و سرعت در نگارش برای جدا کردن عبارات مختلف به جای سه نقطه یا چهارنقطه از تجمع گل مانند نقطه‌ها استفاده کرده است. مهرآبان کیخسرو در نسخه K5 و دستور فرود آبادان در یسنای مجلس با استفاده مکرر از نقطه‌ها در کنار هم اشکال خوشه‌مانند و گل‌شکلی را پدید آورده‌اند.*

ت ۵۰a-۵۱
ت ۵۱

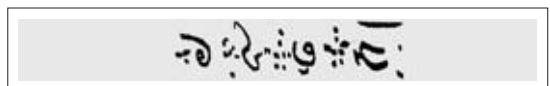
ت ۵۰a: دستنویس k5، ص ۱۲۹. ت ۵۰b: دستنویس k5، ص ۱۲۹.

ت ۵۰c: دستنویس k5، ص ۱۲۹. ت ۵۰d: دستنویس k5، ص ۱۲۹.

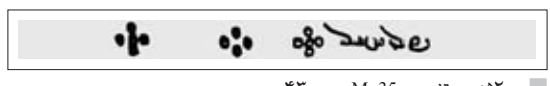
ت ۵۰e: دستنویس k5، ص ۱۷۹. ت ۵۰f: دستنویس k5، ص ۱۹۶.

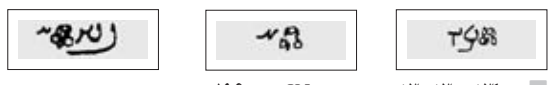
ت ۵۱: دستنویس یسنای دستور فرود آبادان، ص ۲۳۸.

این خوشه‌ها حد فاصل برخی حروف اختصاری شده و به صورت سنتی در میان کاتبان چنین دستنویس‌هایی رایج گردیده است. برای مثال در تصویر ۵۱ و نیز ۴۱ کاتب مابین چهار حرف "y"، "v"، "x" و "f" این نشانه‌های جداکننده را قرار داده است. ظاهراً طبق قرارداد کاتب با قرار دادن این نشانه‌های اختصاری به خواننده می‌فهمانده که هنگام قرائت در ازای حرف "y" کلمه yasnaē-ča و در ازای حرف "v"، کلمه Vahmaē-ča در ازای حرف "x" کلمه Xšnaoəraē-ča و در ازای حرف "f" کلمه Fra-sastayaē-ča را بخواند و خود را از نوشتن کامل این کلمات بی‌نیاز می‌کرده و معنای تحت‌اللفظی این کلمات «و برای ستایش و برای نیایش و برای خشنودی و برای پرستش» است. بعداً در قسمت‌های جلوتر با نظم و ترتیب دادن به آنها اشکالی شبیه به گل‌ها پدید آمده است.*

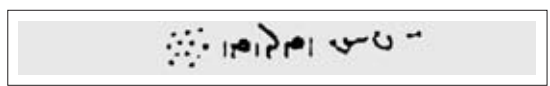
ت ۵۲-۵۴

ت ۵۲: دستنویس Mu35، ص ۴۲.

ت ۵۲a-۵۲b-۵۲c: دستنویس K5، ص ۱۹۶.

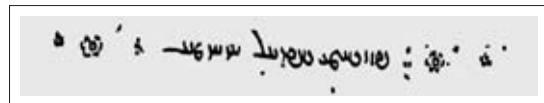

ت ۵۴: دستنویس K43، ص ۱۳.

گل و ستاره

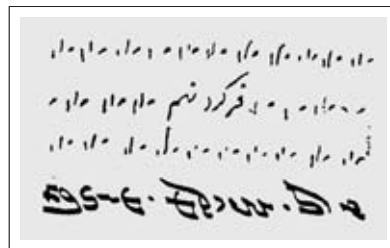
در دستنویس‌های پهلوی و اوستایی اگرچه جای تذهیب خالی است، اما کاتبان آنها با توان و بضاعت هنری که داشته‌اند از اشکال ستاره یا گل‌مانندی جهت تزئین یا ایجاد فاصله مابین کلمات یا متن‌ها بهره برده‌اند.

بیشتر این گل‌ها از یک دایره توخالی مرکزی تشکیل یافته که اطراف آن را پره‌ها یا گلبرگ‌هایی ساده احاطه کرده‌اند. * در نسخه T44 (ص ۱) گل‌ها در دو طرف عبارت *dādār ohmazd pad nām ī* که در سر لوح متن نوشته شده نقش تزئینی دارند.

ت ۵۵: دستنویس T44، ص ۱.

در شروع فرگرد نهم نسخه وندیداد زمرد خاتون (ص ۱۶۰) از برگ‌های کوچکی برای تزئین سر لوح استفاده شده است. *

ت ۵۶: دستنویس وندیداد زمرد خاتون، مجلس، ص ۱۶۰.

گاهی نیز گل‌ها حد فاصل متن اوستایی و گزارش پهلوی آن می‌نشینند و زمانی در انتهای متن یا پایان بند یا در فضای زیرین متن قرار می‌گیرند. *

ت ۵۷: دستنویس J1، ص ۲۲.

ت ۵۷a: دستنویس J1، ص ۲۹.

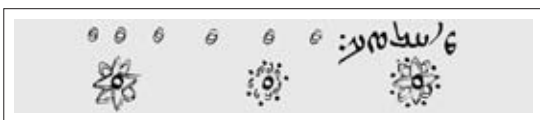
ت ۵۷b: دستنویس J1، ص ۱۰۸.

در یک دستنویس، مانند K5 (ص ۴) استفاده از نوع معینی از گل به عنوان تزئین، ملاک عمل کاتب نبوده است، بلکه کاتب با تغییر متن و تغییر صفحات دچار تغییر سلیقه شده و گل‌های جدیدی را در لابه‌لای متن کشیده است. *

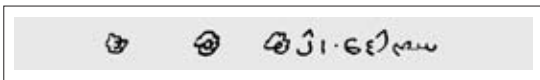
ت ۵۸: دستنویس K5، ص ۴.

شاید در این میان بتوان دستنویس وندیداد (P1) را از لحاظ دقت عمل و ظرافت در دورگیری گل‌های تزئینی یکی از بهترین نمونه‌ها از این دست به‌شمار آورد. *

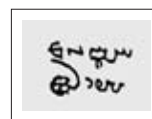
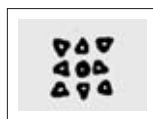
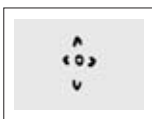

ت ۵۹: دستنویس P1.

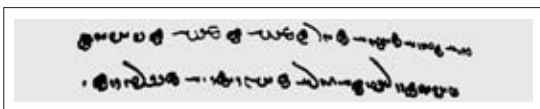
در زیر نمونه‌هایی از گل‌های به‌کار رفته در متون پهلوی و اوستایی آمده است. *

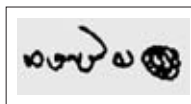
ت ۶۰: دستنویس R413، ص ۷۵.

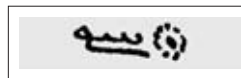
ت ۶۱a: جزو کچک اوستای مجلس. ت ۶۰b: T44، ص ۱. ت ۶۰c: RI15، ص ۴۸.

ت ۶۰d: دستنویس K35، ص ۴۲.

ت ۶۰e: دستنویس K35، ص ۱۸. ت ۶۰f: دستنویس K5، ص ۶۷.

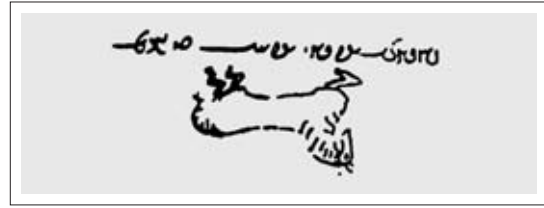

ت ۶۰g: D7 xk، ص ۵۵۰. ت ۶۰h: T44، ص ۱.

شکل‌های حیوانی و انسانی

به غیر از نمونه‌های مختلف گل، در برخی دستنویس‌ها از اشکال حیوانی یا شبه انسانی استفاده شده است. در نسخه K5 (ص ۱۰۵) در فضایی خالی ما بین دو سطر در عبارت معروف *yenhe.hātām* اسبی وارونه ترسیم شده است. * البته با توجه به فضاهای خالی مشابه در صفحات

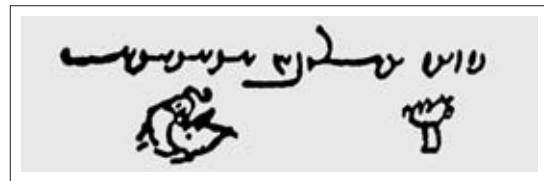
دیگر، احتمال اینکه این تصویر بعداً اضافه شده باشد دور از ذهن نیست.

ت ۶۱: دستنویس K5، ص ۱۰۵.

در نسخه K5 (ص ۱۸۱) در انتهای متن در زیر کلمات frāz ahlawān āgāhīh تصویر جوجه مرغی که برگی به منقار دارد در کنار شکل دیگری رسم شده است.*

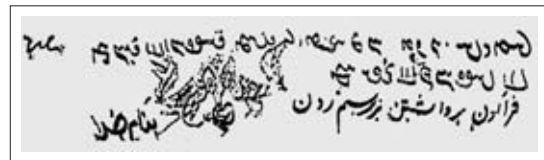
ت ۶۲

ت ۶۲: دستنویس K5، ص ۱۸۱.

در صفحه آخر یسنای دستور فرود آبدان نیز با مرگب سرخ در جایی که متن تمام شده است تصویر گلدانی با گل کشیده شده است که دو پرنده خروس مانند آن را از هر سو احاطه کرده‌اند.*

ت ۶۳

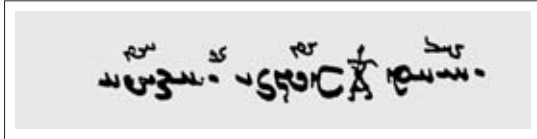

ت ۶۳: صفحه پایانی دستنویس یسنای دستور فرود آبدان.

در نسخه وندیداد فریدون مرزبان (ص ۱۲۰ و ۱۲۱) در قسمت‌هایی از متن به جای نقطه حد فاصل بین کلمات اوستایی، از آدمک‌هایی کوچک استفاده شده است. در ص ۱۲۰ بعد از کلمه āaṭ آدمکی که دست چپ آن به سمت پایین اشاره دارد و سپس عبارت «در پس اگر هست» * آمده، جلوتر پس از کلمه āaṭ آدمکی با دست‌های برافراشته (ustāna-zasta?) کشیده شده و بعد از آن دو کلمه اوستایی yēzi aṇmēm نوشته شده است. نبودن چنین آدمک‌هایی در سایر دستنویس‌ها احتمال قراردادی بودن آنها را توسط کاتب این دستنویس یعنی فریدون مرزبان در اجرای مراسم دینی تقویت می‌کند. ۱۶ یا در ص ۱۲۱ بعد از کلمه ašāum شکل آدمک با دست چپ برافراشته دیده می‌شود و بعد از آن نوشته شده «چه اندازه گستردنی» *.

ت ۶۴
ت ۶۴a

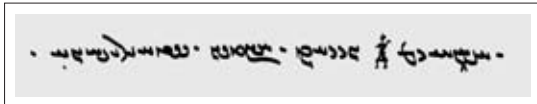
ت ۶۵
ت ۶۵a

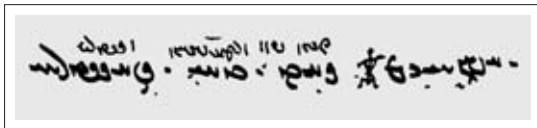
ت ۶۴: دستنویس وندیداد فریدون مرزبان، ص ۱۲۰.

ت ۶۴a: دستنویس وندیداد فریدون مرزبان، ص ۱۲۰.

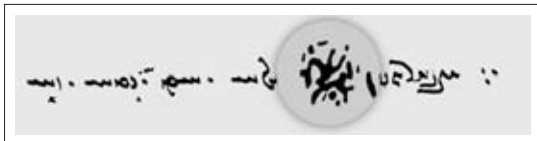
ت ۶۵: دستنویس وندیداد فریدون مرزبان، ص ۱۲۱.

ت ۶۵a: دستنویس وندیداد فریدون مرزبان، ص ۱۲۱.

در جایی دیگر از همین دستنویس (ص ۱۵۴) بعد از عبارت پهلوی ew bār guftan «یک بار گفتن» آدمک دیگری با حالتی خاص کشیده شده و سپس متن اوستایی با عبارت yaēā.āṭ.utā.nā ادامه یافته است.*

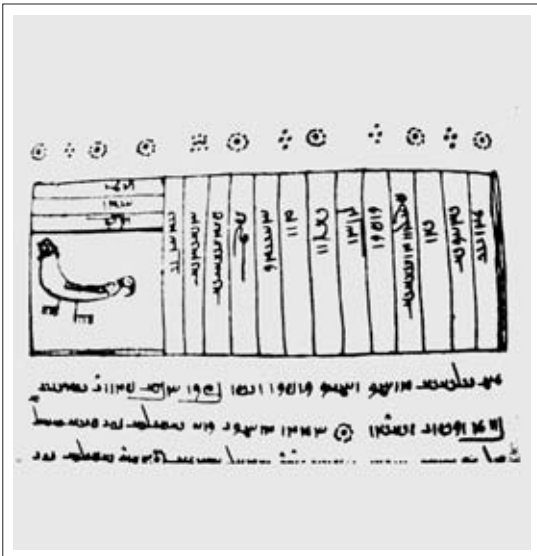
ت ۶۶

ت ۶۶: دستنویس وندیداد فریدون مرزبان، ص ۱۵۴.

جدولی مصور نیز در دستنویس T66 (ص ۱۱۳) آمده است.*

ت ۶۷

ت ۶۷: دستنویس T66، ص ۱۱۳.

۱۶ نظر دکتر کوتوال (Firoze Kotwal) هم در نظرخواهی اینترنتی همین بوده است.

نشان‌دار کردن حروف و کلمات

در میان دستنویس‌ها روش‌های مختلفی جهت نشانه‌گذاری و شاخص کردن بخشی از متن به‌کار گرفته شده است.

گاهی کاتب عبارتی را اشتباهاً نوشته است یا در مورد درستی آن شک و تردید دارد و نخواستار است که آن عبارت را مخدوش نماید و بدون آنکه از نظر بصری به صفحه لطمه‌ای وارد آورد آن بخش را از بقیه متن مشخص نموده است. برخی از نشانه‌ها هم ممکن است به‌دست خوانندگان بعدی یا مصححان متن بدان افزوده شده باشد.

در دستنویس‌های K20 (ص ۱۶۰) و K35 (ص ۱۱) کاتب به نقطه‌چین کردن دور کلمه‌های sahistan u-m burzišnig و āb nē purr اقدام نموده است.*

۶۸
ت
۶۹

دایره کشیدن بالای حروف در نسخه K35 (ص ۲۷) و K20 (ص ۳۵ و ۴۳) و با دایره محصور کردن کلمه ka در نسخه K20 (ص ۱۱۶) یا سه نقطه آغاز عبارت معروف ašəm vohū از روش‌های دیگر است.*

۷۳
ت
۷۳a

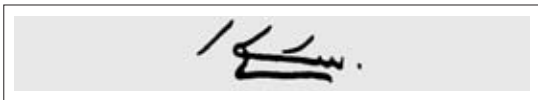
ت ۷۳: دستنویس K20، ص ۱۱۶.

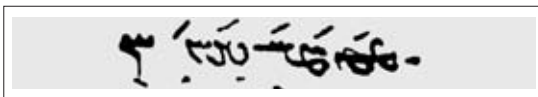
ت ۷۳a: دستنویس وندیداد ساده سال ۹۸۷ یزدگردی.

گوپدشا در نسخه TD1 (ص ۹۶) بر روی کلمه ku از خط‌های کوتاه و مورب فتحه‌مانند استفاده کرده است.* ت ۷۴
در نسخه K43 (ص ۲۱۴) نیز همین خط‌ها بر روی کلمات *če hamē yazadān* دیده می‌شود.* ت ۷۵

۳۷۹

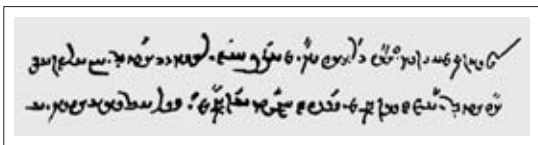

ت ۷۴: دستنویس TD1، ص ۹۶.

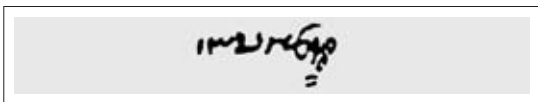

ت ۷۵: دستنویس K43، ص ۲۱۴.

کاتب J4 نیز از نشانه‌ای ایضاً مانند در بالای کلمات اوستایی بهره جسته است.* و مهربان کیخسرو در نسخه K5 (ص ۱۶) از همین نشانه در زیر کلمه استفاده کرده است.* ت ۷۶
ت ۷۷

ت ۷۶: دستنویس J4، ص ۵۰.

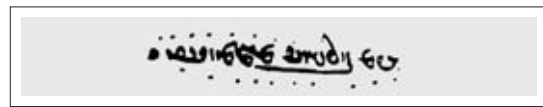

ت ۷۷: دستنویس K5، ص ۱۶.

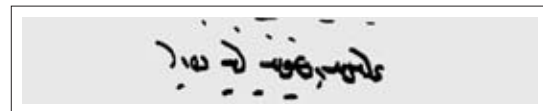
قرار دادن علامت ضربدر در زیر کلمات یا بالای آنها نیز روشی دیگر است: نسخه K5 (ص ۱۶ و ۸۱) و نسخه TD4 (ص ۲۳۷).* ت ۷۸
ت ۷۹

۷۸
ت

۷۹
ت

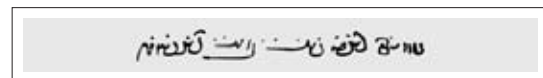

ت ۶۸: دستنویس K20، ص ۱۶۰.

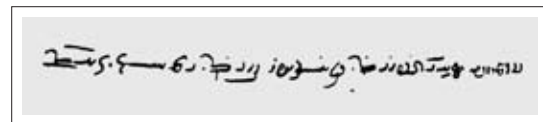

ت ۶۹: دستنویس K35، ص ۱۱.

مهربان کیخسرو در دستنویس K5 در بالای کلمات *pad rādih be dahišnih* (ص ۱۰۱) از نقطه چین استفاده کرده است.* یا در همین دستنویس سه کلمه اوستایی *aiwyō.vap̄hi.byō* (ص ۲۱) ت ۷۰
ت ۷۱

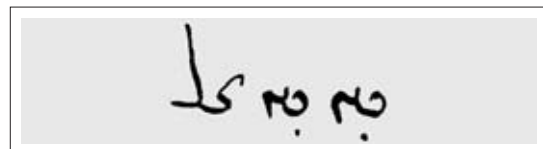

ت ۷۰: دستنویس K5، ص ۱۰۱.

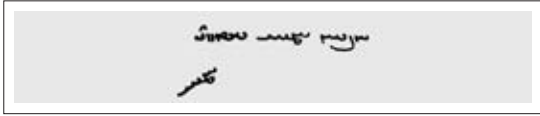

ت ۷۱: دستنویس K5، ص ۲۱.

با همین نشانه شاخص شده است. همچنین در بالای کلمه Zao در همین سطر نیز خطی کشیده شده است. در نسخه D3 (ص ۱۳) این نقطه‌ها در زیر کلمات قرار گرفته‌اند.* ت ۷۲

ت ۷۲: دستنویس D3، ص ۱۳.

ت ۸۴: دستنویس D7، ص ۳۰۳.

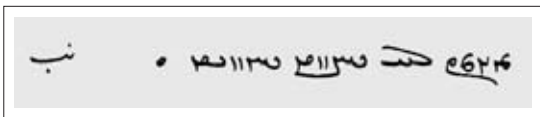
در نسخه D39 (ص ۱۳۱) کاتب بعد از عبارت *čiš-iz nē dād bawēd* نشانه اختصاری «نب» را نوشته است.* و بعد از عبارت *be xwāstan abāyēd* (ص ۹۰) نقطه توخالی قرار داده و سپس حرف اختصاری «ن» مابین دو تاسه نقطه گرفتار آمده* در همین دستنویس بعد از عبارت (ص ۷۷) علامت اختصاری «مط».* در نیز بعد از عبارت (ص ۶۷) نشانه اختصاری «غ» آمده است.*

ت ۸۵

ت ۸۶

ت ۸۷

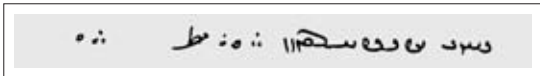
ت ۸۸

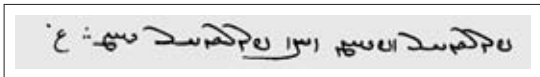
ت ۸۵: دستنویس D39، ص ۱۳۱.

ت ۸۶: دستنویس D39، ص ۹۰.

ت ۸۷: دستنویس D39، ص ۷۷.

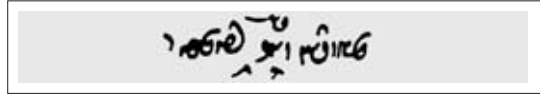
ت ۸۸: دستنویس D39، ص ۶۷.

در دستنویس R115 (ص ۹۰۱ و ۹۲۲ و ۹۳۷) هیربد مانک جی شاپور از دواير متحدالمركز برای شاخص کردن برخی از بندها بعد از متن گجراتی استفاده کرده است.*

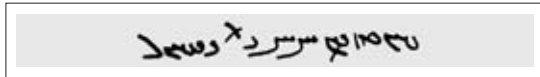
ت ۸۹

ت ۸۹: دستنویس R115، ص ۹۲۲.

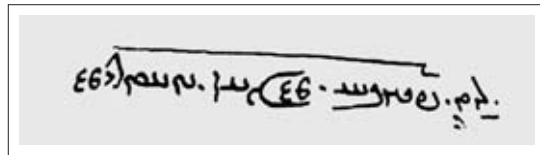
ت ۷۸: دستنویس k5، ص ۸۱.

ت ۷۹: دستنویس TD4، ص ۲۲۷.

در نسخه Mu49 (ص ۶۷ و ۸۰ و ۹۶ و ۹۷ و ۱۵۹) خط صاف بلند زائده‌داری حروف مورد نظر کاتب را نشانه گرفته است.*

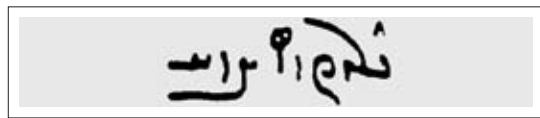
ت ۸۰

ت ۸۰: دستنویس Mu49، ص ۶۷.

در نسخه TD4 (ص ۳۶۰) نشانه خاصی میان دو کلمه *drōzan mard* قرار گرفته است.*

ت ۸۱

ت ۸۱: دستنویس TD4، ص ۳۶۰.

در نسخه TD2 (بند هشن) فریدون مرزبان دو نقطه بر روی کلمه *az* گذاشته شده است.* در یسنای دستور فرود آبادان مجلس عبارت

ت ۸۲

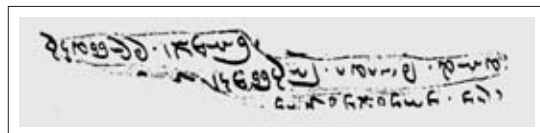
dāmañ.Frastərə.tāṭ.paiti.barəsmən

با خطی احاطه شده است.*

ت ۸۳

ت ۸۲: دستنویس TD2، ص ۹۵.

ت ۸۳: دستنویس یسنای دستور فرودآبادان، مجلس.

برخی کاتبان از جمله ایرج جی دستور سهراب جی مهرجی رانا در نسخه‌ای مانند نسخه D7 (ص ۳۰۳) با اربب نوشتن کلمه اول صفحه بعد، در منتها علیه پایین و چپ کاغذ خواننده را به درستی از انتهای این صفحه به ابتدای صفحه بعد راهنمایی می‌کند.*

ت ۸۴

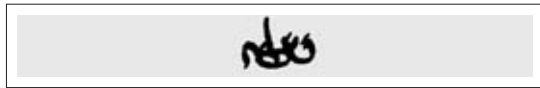

ت ۹۵a: دستنویس TD4، ص ۴۲۷. ■ ت ۹۶: دستنویس دینکرت B، ص ۸۲۵.

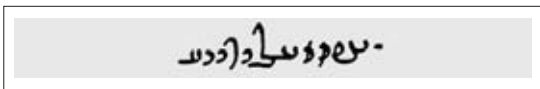
زمانی نیز برای اینکه این مخدوش کردن حرف یا کلمه، به ایجاد لکه‌ای سیاه در صفحه منجر نشود و از زیبایی صفحه نکاهد، کاتب بر روی حرف یا کلمه اشتباه یک یا دو یا سه خط کوچک و مورب کشیده است تا متمایز شود.

R413 (ص ۴۸۹ و ۵۰۱ و ۵۳۴ و ۵۴۱ و ۸۸۸)*

ت ۹۷d-۹۷
ت ۱۰۰b

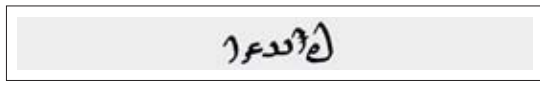
ت ۹۷: دستنویس R413، ص ۸۸۸.

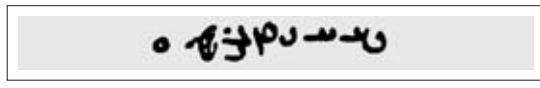
ت ۹۷a: دستنویس R413، ص ۵۰۱.

ت ۹۷b: دستنویس R413، ص ۵۳۴.

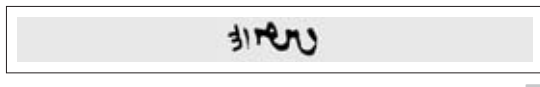

ت ۹۷c: دستنویس R413، ص ۵۴۱.

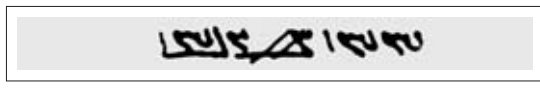

ت ۹۷d: دستنویس R413، ص ۴۸۹.

TD4 (ص ۱۵۱ و ۱۶۱ و ۲۰ و ۷۸ و ۳۸۴)*

ت ۹۸: دستنویس TD4، ص ۲۰.

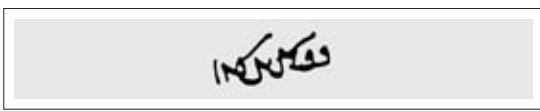
ت ۹۸a: دستنویس TD4، ص ۲۸۴.

TD1 (ص ۹۶) و R413 (ص ۵۳۳) و J4 (ص ۴۴)*

ت ۹۹
ت ۹۹a

ت ۹۹: دستنویس R413، ص ۵۳۳.

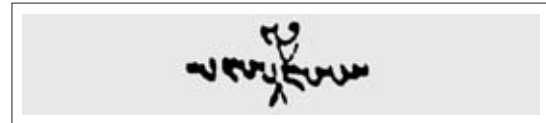
ت ۹۹a: دستنویس TD1، ص ۹۶.

تصحیح کلمات

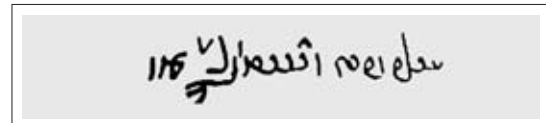
کاتبان دستنویس‌ها حروف و کلماتی را که به اشتباه کتابت شده‌اند با روش‌های مختلفی مورد تصحیح قرار داده‌اند. زمانی که بخشی از کلمات غفلتاً فراموش شده و از قلم می‌افتد و روش عمدۀ برای تصحیح آن به‌کار برده شده است.

در نسخه‌های TD4 (ص ۱۹۶) و R413 (ص ۴۸۰) کاتب با استفاده از نشانه‌ای زاویه‌مانند (شبییه ۷ و ۸ فارسی) در بالا و پایین سطر فضایی ایجاد نموده و در قسمت بالای کلمه حرف فراموش شده را نوشته است.*

ت ۹۰
ت ۹۱

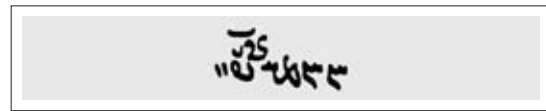
ت ۹۰: دستنویس TD4، ص ۱۹۶.

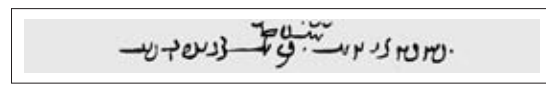
ت ۹۱: دستنویس R413، ص ۴۸۰.

دیگری روشی بوده که کاتبانی نظیر مهربان کیخسرو و فریدون مرزبان اتخاذ کرده‌اند و کلمه جامانده را در فضای بالای سطر بدون استفاده از نشانه‌ای خاص نوشته‌اند. TD2 (ص ۹ و ۳)* K1 (ص ۱۸۰)*.

ت ۹۲
ت ۹۳

ت ۹۲: دستنویس TD2، ص ۹.

ت ۹۳: دستنویس K1، ص ۱۸۰.

روش‌های تصحیحی مختلفی نیز برای زمانی که یک حرف یا کلمه اشتباه نوشته می‌شد به‌کار رفته است. در نسخه‌هایی نظیر K5 (ص ۲۱۰) و TD4 (ص ۴۲۷) عبارت اشتباه با مرکب کاملاً سیاه شده است و دیگر خوانا نیست.* در نسخه دینکرت B (ص ۸۲۵) نیز از خط‌های زیگزاگ‌مانند برای پوشانیدن کلمه اشتباه، بهره برده شده که نسبت به روش قبلی از نظر بصری از زیبایی بیشتری برخوردار است.*

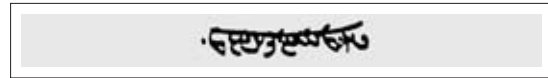
ت ۹۴-۹۵a

ت ۹۶
ت ۹۶a-b
نک (ص ۳۸۷)

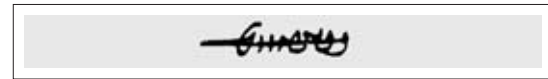

ت ۹۴: دستنویس K1، ص ۱۸۰. ■ ت ۹۵: دستنویس TD2، ص ۴۱۴.

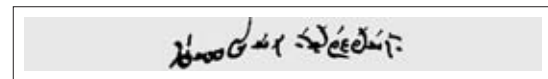
برخی کاتبان نیز کشیدن یک خط افقی را بر روی کلمه
 ت ۱۰۰a-۱۰۰ یا حتی جمله اشتباه شده ترجیح داده‌اند. * R115 (ص
 ۴۶ و ۴۴) R413 (ص ۴۸۲ و ۱۵۶) K5 (ص ۱۸۰) و K20
 (ص ۳۵۶)

ت ۱۰۰: دستنویس R115، ص ۴۶.

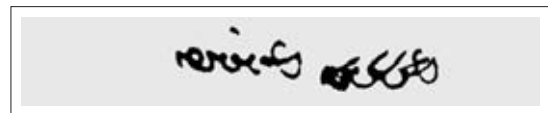

ت ۱۰۰a: دستنویس K5، ص ۱۸۰.

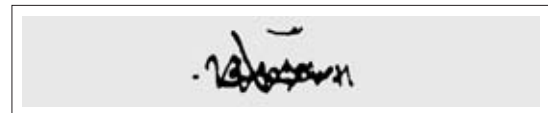
ت ۱۰۰b: دستنویس R115، ص ۴۴.

برای تصحیح آنچه به روش بالا روی آن مخدوش
 شده، یا کلمه صحیح را بعد از آن نوشته‌اند K43 (ص
 ت ۱۱۷) *

ت ۱۰۱: دستنویس K43، ص ۱۱۷.

و یا در بالای همان حرف یا کلمه نوشته‌اند. *

ت ۱۰۲: دستنویس R411، ص ۵.

ت ۱۰۲a: دستنویس TD4، ص ۴۲۷.

مانند نسخه R411 (ص ۵) و R413 (ص ۵۷۹) و TD4
 (ص ۴۲۷) و R115 (ص ۱۲ و ۳۸۶) و K35 (ص ۳۸۶ و ۱۵).

سوار نویسی کلمات

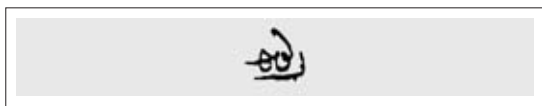
حرف "b" در خط پهلوی و اوستایی و حرف "d" در خط
 اوستایی به لحاظ شکل دارای دنباله‌ای کشیده‌مانند است.
 در بالای مسیر این کشیده فضای مناسبی برای سوار
 نویسی حروف بعدی به وجود آمده است.
 اغلب، حروف خرد و درشتی که بعد از این دو حرف قرار

دارند طول کشیده b و d را تعیین می‌نمایند. سوار نویسی
 کلمات در متون فارسی میانه زردشتی دارای ریشه تاریخی
 هستند و تداوم این مسیر را می‌توان حداقل از خط پهلوی کتیبه‌ای
 ساسانی در نیمه اول شاهنشاهی ساسانی جست. *

ت ۱۰۳: کتیبه شاهپور در حاجی‌آباد فارس.

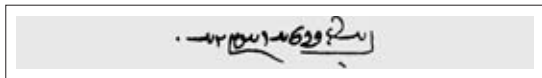
در نسخه K5 (ص ۳۹) در کلمه barsam اجزای قرار
 گرفته بروی حرف b باعث گردیده که طول کشیده آن با
 طول کلمات سوار شده بر آن نوعی تعادل برقرار نماید. *

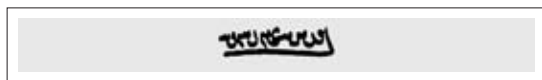
ت ۱۰۴: دستنویس k5، ص ۳۹.

اما در همین دستنویس (ص ۲۶) در کلمه
 barasmanačca و در دستنویس TD2 (ص ۸۲) bēšāzišnih
 طول کشیده حرف b مطابق با سوار نشین هایش بلندتر از
 حد معمول نوشته شده است. *

ت ۱۰۵
 ت ۱۰۵a

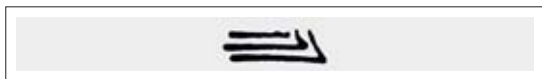
ت ۱۰۵: دستنویس k5، ص ۲۶.

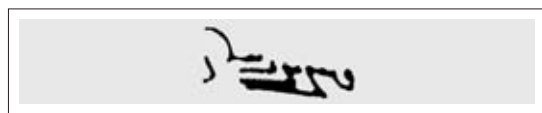
ت ۱۰۵a: دستنویس TD2، ص ۸۲.

در نمونه‌هایی نیز کاتب بنا به ضرورت دو یا سه
 کشیده را بر روی یکدیگر نوشته است. TD4 (ص ۱۷۲
 و ۴۳۱ و ۴۱۳). *

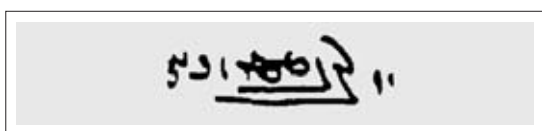
ت ۱۰۶
 ت ۱۰۶a
 ت ۱۰۶b

ت ۱۰۶: دستنویس TD4، ص ۱۷۲.

ت ۱۰۶a: دستنویس TD4، ص ۴۳۱.

ت ۱۰۶b: دستنویس TD4، ص ۴۱۳.

حالت سوم در انتهای سطرها دیده می‌شود که کشیده‌ها نقشی فضا پرکن دارند و کمک می‌کنند تا سطر کوتاه‌تر از لحاظ کلمه، دارای طولی برابر با سطرهای بالایی شود. در این حالت هر حرفی بسته به شیوه کاتب ممکن است کشیده شود. مثلاً در نسخه TD4 (ص ۱۹۶) کلمه pad در انتهای سطر به شکلی نامعمول کشیده نوشته شده است.*

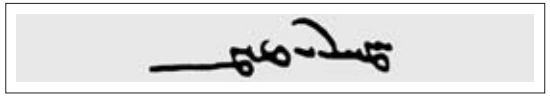
ت ۱۱۰

■ ت ۱۱۰: دستنویس TD4، ص ۱۹۶.

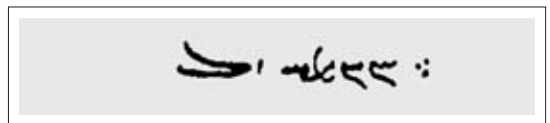
یا در نسخه TD4 (ص ۳۹۸) دنباله حرف m در هزوارش abar کشیده شده است* و نمونه‌های دیگر از

ت ۱۱۱

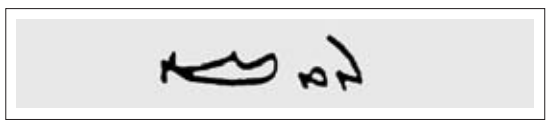

■ ت ۱۱۱: دستنویس TD4، ص ۳۹۸.

جمله نسخه K43 (ص ۲۶) یا K35 (ص ۱۷۷) و TD4 (ص ۱۷۲)*.

■ ت ۱۱۲: دستنویس K43، ص ۲۶.

■ ت ۱۱۲a: دستنویس TD4، ص ۱۷۲.

■ ت ۱۱۲b: دستنویس K35، ص ۱۷۷.

حالت چهارم زمانی است که کشیده‌ها معکوس هستند و جهت آنها برخلاف جهت کشیده‌های یاد شده قبلی و از سمت چپ به راست است. این کشیدگی بیشتر در دنباله حروف کشیده‌ای نظیر e دیده می‌شود. مانند نسخه وندیداد فریدون مرزبان (ص ۱۲۰)*.

ت ۱۱۳

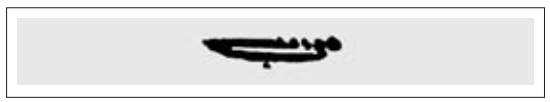

■ ت ۱۱۳: وندیداد فریدون مرزبان، ص ۱۲۰.

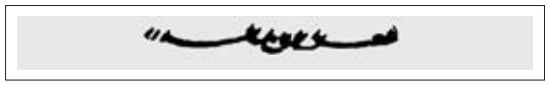
کشیده‌نویسی

کشیده نوشتن حروف را می‌توان از جمله دلبستگی‌های ایرانیان در خط به حساب آورد. این کشیده‌ها به وفور در خطوط پهلوی کتیبه‌ای، پاپيروس نوشته‌های پهلوی ساسانی مکشوفه در مصر و حتی متون سغدی مانوی تورفان، برای ایجاد زیبایی و فضا سازی به کار رفته‌اند.*

ت ۱۰۷
ت ۱۰۷a

■ ت ۱۰۷: پاپيروس نوشته پهلوی ساسانی مکشوفه در مصر.

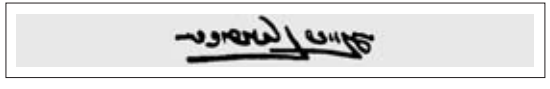

■ ت ۱۰۷a: کلمات کشیده در خط سغدی مانوی تورفانی.

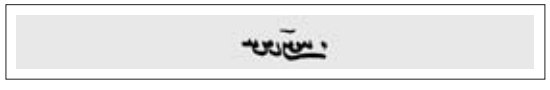
کشیده‌ها در خطوط پهلوی کتابی و اوستایی به چهار حالت به کار رفته‌اند. حالت اول مربوط به حروفی مانند b و d است که به لحاظ جنس و ذات گرافیکی خود دارای دنباله‌ای کشیده‌مانند هستند و کاتبان چیره‌دست با استفاده از کشیده‌نویسی مناسب این حرف در سطر ایجاد زیبایی و تعادل بصری می‌نمودند. این حالت در وندیداد فریدون مرزبان دانشگاه تهران (ص ۱۲۰) و نیز TD4 (ص ۳۸۶) دیده می‌شود.* حالت دوم کشیده‌نویسی کلمات در وسط سطر یا در بخش میانی کلمه‌هاست که اغلب با کشیده نوشتن دنباله حروف a یا ā در خط ایجاد می‌شود. مانند K35 (ص ۵۱)، K5 (ص ۳۹)، TD2 (ص ۷۱ و ۸۲)*.

ت ۱۰۸
ت ۱۰۸a

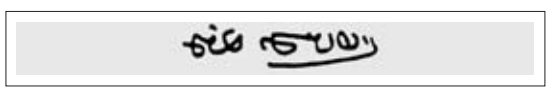
ت ۱۰۸b-۵
ت ۱۰۹

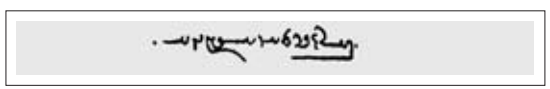
■ ت ۱۰۸: دستنویس TD4، ص ۳۸۶.

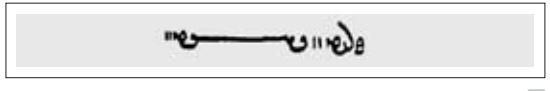
■ ت ۱۰۸a: وندیداد فریدون مرزبان، ص ۱۲۰.

■ ت ۱۰۸b: دستنویس K35، ص ۵۱.

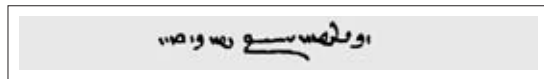
■ ت ۱۰۸c: دستنویس K5، ص ۳۹.

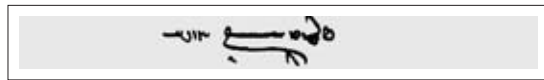
■ ت ۱۰۹: دستنویس TD2، ص ۷۱.

و نیز در کلمه kū، مانند نسخه K20 (ص ۶ و ۲۱۲)* و در حروف S و Z و X و Y و O و A اوستایی از آن جمله‌اند. وجود نمونه‌هایی از کشیده نویسی خط نستعلیق در میان این دستنویس‌ها این ایده را در ذهن تقویت می‌کند که کاتبان زرتشتی از مفاهیم و فواید کشیده‌نویسی چه در خط پهلوی و اوستایی و چه در خط نستعلیق آگاهی کافی داشته‌اند و مطالعه این ویژگی ممکن است رهنمون خوبی برای مسیر رسیدن عنصر کشیده به خط نستعلیق امروز ایران باشد. دستنویس رستم گشتاسب مجلس (ص ۵۷)*.

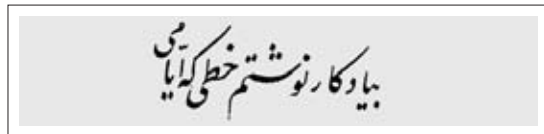
ت ۱۱۴

ت ۱۱۴ a: دستنویس K20، ص ۲۱۲.

ت ۱۱۴ b: دستنویس K20، ص ۶.

ت ۱۱۴: دستنویس رستم گشتاسب، ص ۵۷.

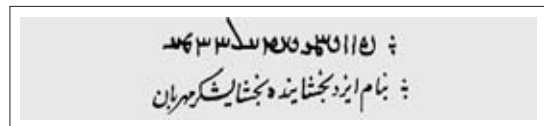
همراهی خط پهلوی و اوستایی با فارسی

همنشینی خط فارسی با خطوط پهلوی و اوستایی و گاهی گجراتی امری رایج و مورد استفاده کاتبان مختلف بوده است. برخی از دستنویس‌ها از جمله نمونه‌های متأخر در هند دارای ترجمه و زیرنویس فارسی و یا گاهی گجراتی هستند.

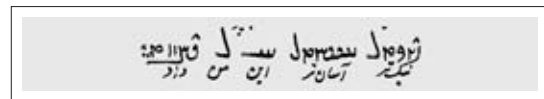
در دستنویس R110 (ص ۱) عبارت پهلوی Pad nām ī dādār Ohrmazd به صورت «بنام ایزد بخشاینده و بخشایشگر مهربان» ترجمه و با خط نستعلیق نوشته شده است.* در دستنویس K3 (ص ۱) کاتب معادل فارسی کلمات پهلوی را در زیر هر کلمه به خط نستعلیق آورده است.*

ت ۱۱۵

ت ۱۱۶

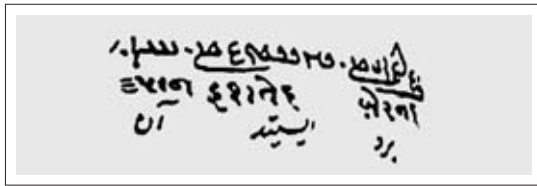
ت ۱۱۵: دستنویس R110، ص ۱.

ت ۱۱۶: دستنویس K3، ص ۱.

در نسخه Mu49 (ص ۴۱) نیز در بالای معادل فارسی ترجمه گجراتی کلمات موجود است.*

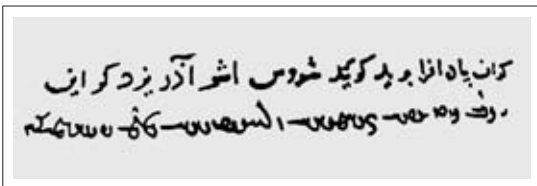
ت ۱۱۷

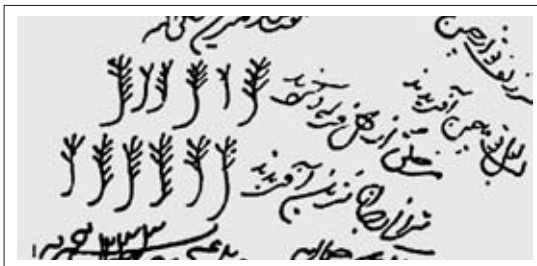
ت ۱۱۷: دستنویس Mu49، ص ۴۱.

در حاشیه صفحه‌ها و گوشه و کنار برخی نسخه‌ها اشعار و عباراتی به فارسی و به خط نستعلیق شکسته یا نسخ ساده یا خط شجری دیده می‌شود. برای نمونه نسخه k20 (ص ۱۴۵) TD2 (ص ۲۴۱) و ندیداد نسخه T55*.

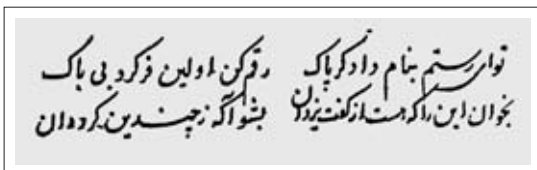
ت ۱۱۸
ت ۱۱۸a
ت ۱۱۸b

ت ۱۱۸: دستنویس K20، ص ۱۴۵.

ت ۱۱۸ a: دستنویس TD2، ص ۲۴۱.

ت ۱۱۸ b: دستنویس T55، ص ۶۰.

ضخیم نوشتن برخی کلمات

اگرچه این سنت در دستنویس‌های پهلوی کمتر به کار رفته، اما برخی از کلمات دیده می‌شود که ضخامتشان از باقی حروف متن بیشتر است. برای نمونه، در نسخه K20 (ص ۱۶۴) نام «مهرآبان کیخسرو» در بالای سطر اول با ضخامت قلم بیشتری نگاشته شده است.* یا در نسخه R115 (ص ۱۵۱) بعد از کلمه ašm کلمه تأکیدی ē-bār guftan «یک بار گفتن» با قلمی ضخیم‌تر نوشته شده بعد از آن frāvarāne آمده که اقرار به آیین زرتشتی است.*

ت ۱۱۹

ت ۱۲۰

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۳ b: دستنویس K20، ص ۹۲.

در نسخه DH (ص ۹۸) مرزبان فریدون نشانه‌ای منحصر به فرد دارد که از ۳ جزء تشکیل شده است.*

ت ۱۲۴

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۴: دستنویس DH، ص ۹۸.

گاهی نقطه‌ها، دایره‌ها، دایره و سه نقطه و ویرگول‌ها ابزار دیگری برای پر کردن فضای سفید انتهای سطرها هستند، مانند نسخه Mu35 (ص ۲۳-۱۳۵). * کشیده‌نویسی برخی حروف نیز مانند دنباله حروفی نظیر a یا حرف m در انتهای سطر، در نسخه K43 (ص ۲۶) باعث بلندتر شدن سطر کوتاه و در نتیجه پر شدن فضای خالی آن شده است.*

ت ۱۲۷

ت ۱۲۵
ت ۱۲۵a-c

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۵: دستنویس K43، ص ۲۶.

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۵ a: دستنویس K20، ص ۱۲۶.

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۵ b: دستنویس Mu35، ص ۲۳.

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۵ c: دستنویس Mu35، ص ۱۲۵.

وارونه‌نویسی برخی کلمات

واژگونه بودن دنیای اهریمن در بخش زیرین آفرینش هرمزدی در سنت زردشتی یا اعتقاد به وارونگی رفتار و کردار اهریمن و دیوان در ادب پارسی و داستان‌های شاهنامه شاید موجب شده باشد که برخی از کاتبان زردشتی کلمه اهریمن را معترضان در متن وارونه بنویسند و کاربرد این ویژگی در کتابت مهربان کیخسرو و فریدون مرزبان نشان می‌دهد که این نحوه نگارش سنتی ایرانی بوده و کاتبان پارسی هند آن را ادامه داده‌اند.*

ت ۱۲۶
ت ۱۲۶a-b

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۱۹: دستنویس k20، ص ۱۶۴.

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۰: دستنویس R115، ص ۱۵۱.

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۰ a: دستنویس R115، ص ۱۵۱.

نشانه‌های فضا پرکن

این نشانه‌ها که بیشتر در انتهای سطرها دیده می‌شوند حاکی از تلاش کاتب برای تراز کردن انتهای سطرها در سمت چپ صفحه است تا مجموع صفحه یک مستطیل کامل و بی‌عیب را تشکیل بدهد. ساده‌ترین نمونه‌های این‌گونه نشانه‌ها یک خط کسره‌مانند ساده است که در نسخه‌هایی نظیر TD4 (ص ۱۴) و TD1 (ص ۱۸۹) آمده است.*

ت ۱۲۱
ت ۱۲۱a

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۱: دستنویس TD4، ص ۱۴.

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۱ a: دستنویس TD1، ص ۱۸۹.

در نسخه K20 (ص ۱۲۶) دو نشانه کسره‌مانند بر روی هم شکل جدیدی از یک نشانه فضا پرکن را تشکیل داده است.*

ت ۱۲۲

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۲: دستنویس K20، ص ۱۲۶.

نشانه‌های ضربدر مانند نیز شکلی دیگر از نشانه‌های فضا پرکن هستند که با اندازه‌ها و زاویه‌های مختلف به کار رفته‌اند. نسخه TD2 (ص ۲۱) و نسخه K20 (ص ۹۲ و ۱۴۵).*

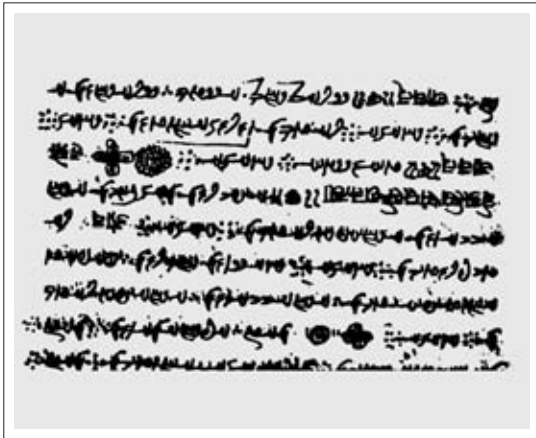
ت ۱۲۳
ت ۱۲۳a-b

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۳: دستنویس TD2، ص ۲۱.

𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

ت ۱۲۳ a: دستنویس K20، ص ۱۴۵.

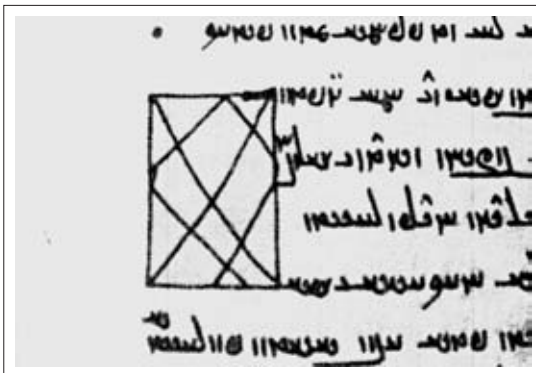

ت ۱۳۰: به نقل از: ایران باستان، م. موله، ترجمه ژاله آموزگار، تهران، ۱۳۷۷، ص ۳۹.

جدول‌ها

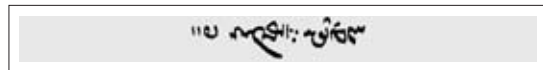
اگرچه استفاده از جدول در میان دستنویس‌های پهلوی و اوستایی چندان رواج ندارد، اما چند جدول با موضوعات مختلف در برخی صفحات این دستنویس‌ها به کار رفته است. برجسته‌ترین ویژگی این جدول‌ها عدم استفاده از خط‌کش در ترسیم است به طوری که اضلاع آنها و خانه‌هایشان با هم موازی و مساوی نیست. *مانند جدول نجومی متن گزیده‌های زادسپرم، دستنویس TD4 (ص ۵۵۴) یا جدول دستنویس TD2 (ص ۵۵). حاشیه برخی از جدول‌ها به وسیله دو خط موازی احاطه شده و در ساختار آنها از شکل‌های دایره، مربع و مستطیل استفاده گردیده است، مانند نسخه K7 (ص ۶۲)* و R115 (ص ۶۳).

در دستنویس T66 (ص ۲۱ و ۲۲) دستور جی دستور نوشیروان نیز دو جدول، بدون هیچ‌گونه نوشته یا عددی رسم کرده است. *

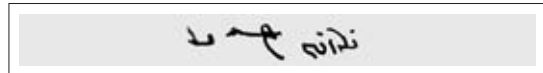

ت ۱۳۳: دستنویس T66، ص ۲۲.

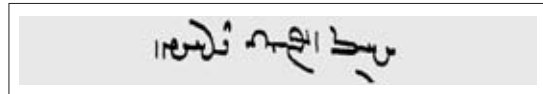
جدول جالب توجه دیگری در دستنویس R115 (ص ۹۳)* وجود دارد که مربعی با ۹ خانه است و در هر یک از

ت ۱۲۶: دستنویس TD2، ص ۹.

ت ۱۲۶ a: دستنویس TD4، ص ۵۲۸.

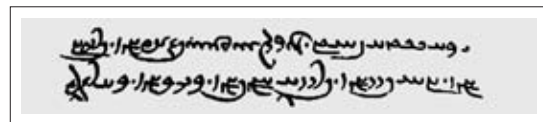
ت ۱۲۶ b: دستنویس TD4، ص ۱۴.

نمونه‌های K20 (ص ۲۱۴)، TD4 (ص ۵۳۸ و ۴۹۳ و ۴۸۱ و ۱۴)، K35 (ص ۲۰) و TD2 (ص ۹ و ۳ و ۶) k26 (ص ۶).

ظاهراً این وارونه نویسی مختص کلمه «اهریمن» نبوده و دیوان دستیار وی را نیز شامل می‌شود. در نسخه D3 (ص ۳) بعد از kū کلمه‌های ahreman dēwān dēw «اهریمن دیو دیوان» وارونه نوشته شده است. * در نسخه R115 (ص ۵) کلمه «اهریمن» به خط اوستایی نیز وارونه نوشته شده است. *

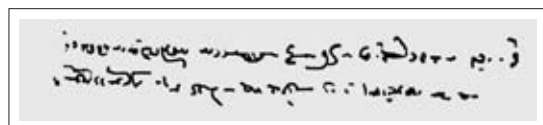

ت ۱۲۷: دستنویس D3، ص ۳.

ت ۱۲۸: دستنویس R115، ص ۵.

در نسخه K20 (ص ۳۰۳) نیز سطری کامل اما ناخوانا وارونه نوشته شده است که در این میان واژه aēšma دیو خشم، خوانده می‌شود. *

ت ۱۲۹: دستنویس K20، ص ۳۰۳.

نمونه دیگری از وارونه نویسی که در دستنویس‌های هندی به کار رفته، وارونه نویسی سرفصل‌ها به زبان و الفبای گجراتی است تا دستیار شخصی که مراسم دینی را اجرا می‌کند بتواند آن را از روبرو بخواند. *

ت ۱۳۱ ←

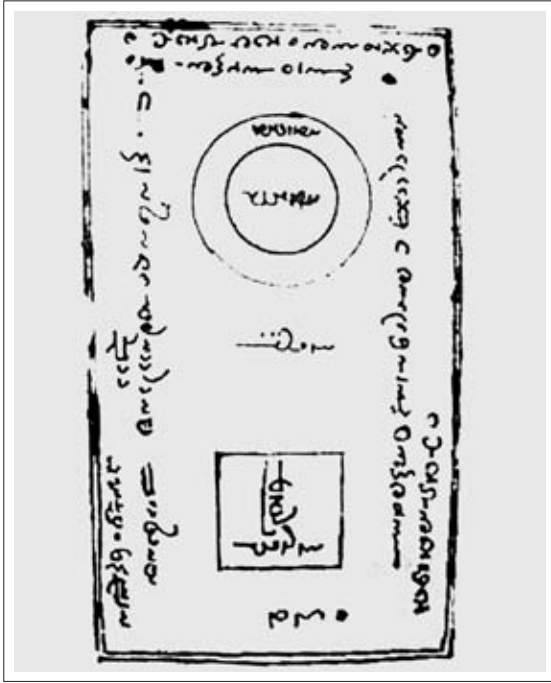
ت ۱۳۲ ←

ت ۱۳۳ ←

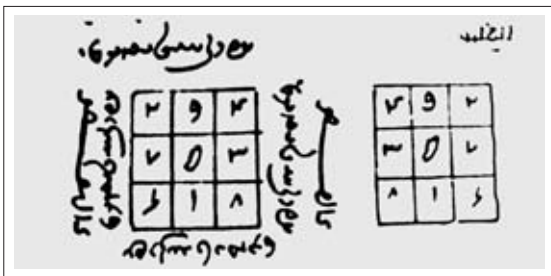
ت ۱۳۴ ←

ت ۱۲۹

ت ۱۳۰

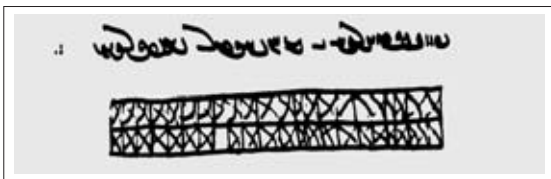
ت ۱۲۲: دستنویس K7، ص ۶۲.

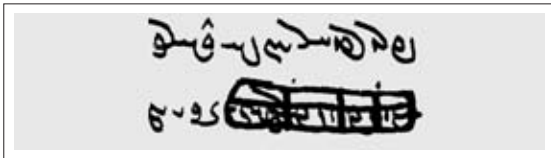
ت ۱۳۴: دستنویس R115، ص ۹۳۵.

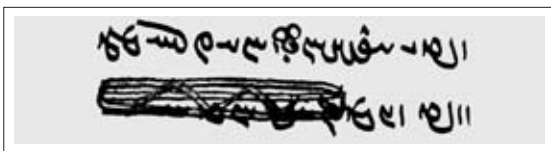
ت ۱۳۵: دستنویس J5، ص ۴۹۷.

ت ۱۳۶: دستنویس دینکرت B، ص ۵۱۴.

ت ۹۶ a: دستنویس DH، ص ۳۱۲.

ت ۹۶ b: دستنویس DH، ص ۳۱۲.

خانه‌های آن عددی نوشته شده است. در این جدول حاصل جمع اعداد در هر ضلع یا هر یک از اقطار عدد ۱۵ می‌شود که شاید به نوعی نشانگر عدد ۱۵، سن آرمانی در اساطیر زردشتی، یا جدولی تعویضی و طلسمی باشد.

اگرچه چیدمان کلمات و سطرها در صفحه در بیشتر دستنویس‌ها به صورت افقی و مستطیل شکل است، اما نمونه‌های نادری هم از دستنویس‌ها مانند TD23 (ص ۸۶، ۱۷۵، ۱۶۴، ۱۶۶) وجود دارند که برخی از سطور اریب نوشته شده و دارای نظم و ترتیب متفاوتی می‌باشند.*

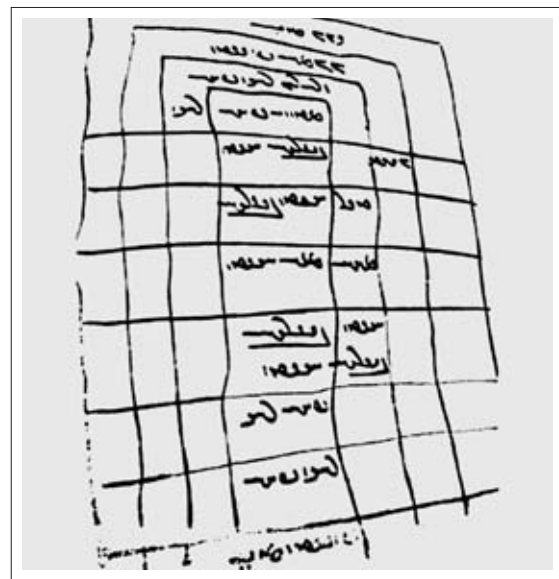
ت ۳

این دستنویس به دست هیرید بهمن دستور جمشید در سال ۱۷۷۳ م. با سلیقه خاصی کتابت شده است.

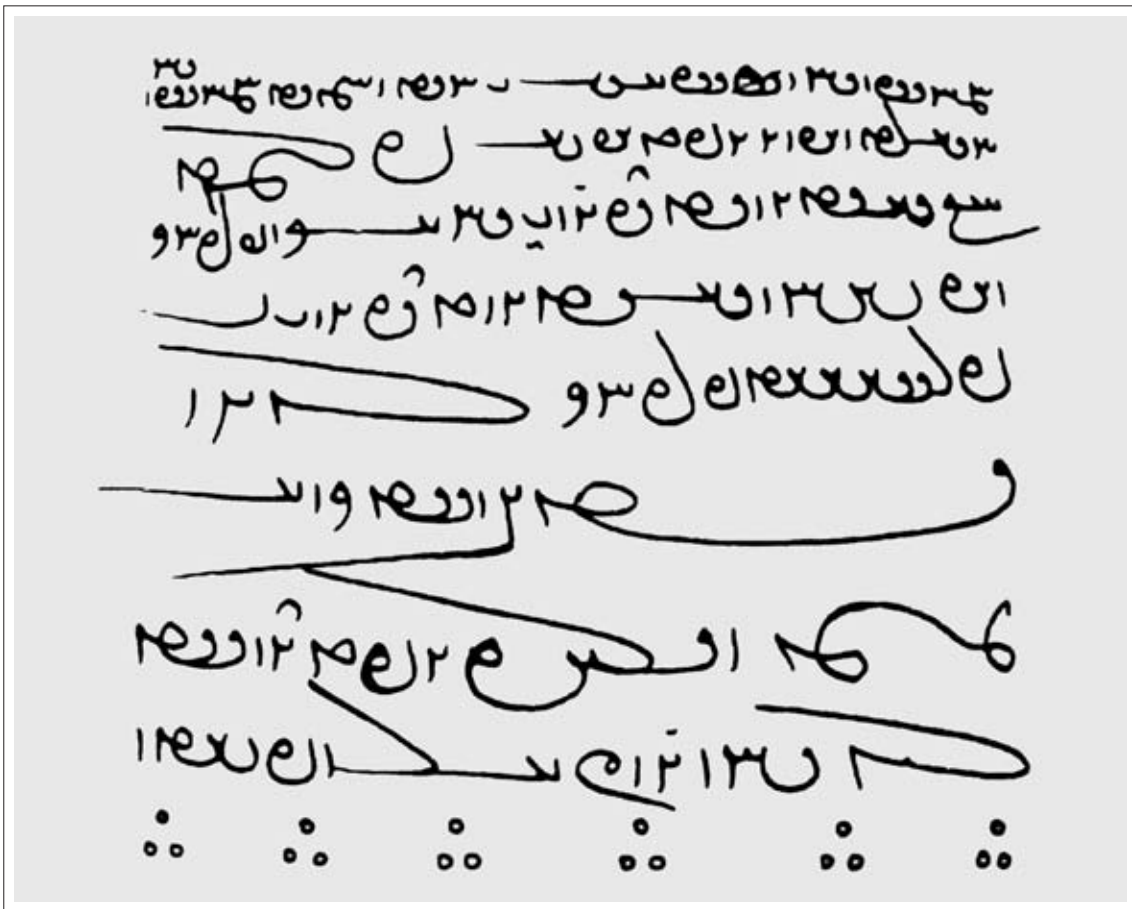
ت ۳b

تصویر ۳b (J3، ص ۱۳)* مربوط به صفحه ۳۷۱ مقاله نوعی از چیدمان غیر معمول صفحات است. کاتب از سطر دوم به بعد با دو ترفند بزرگ‌نویسی کلمات و بیشتر کردن فاصله مابین سطرهای پایانی سعی در کامل کردن مستطیل و بستن صفحه داشته است. تصویر (J5 (۱۳۵) (ص ۴۷) نوع نادری از هم‌نشینی گل و ستاره در میانه متن پهلوی است.

تصویر آخر (۱۳۶) مربوط به دستنویس دینکرت B است که در پایان متن بعد از سه نقطه، جدولی دو طبقه با هر ردیف ۲۲ خانه‌ای رسم گردیده و درون خانه‌های آن با علامت ضربدر پر شده است. فقط خانه‌های ۵ و ۶ و ۷ بالا از سمت راست نیم ضربدر و خانه ۱۶ از ردیف پایین سفید مانده است. احتمالاً این جدول نشان دهنده نوعی مدیریت سنتی کاتب به روی شمار صفحات استنساخ شده از دستنویس پیش روست.

ت ۱۳۱: دستنویس TD4، ص ۵۵۴.

ت ۳ب: دستنویس J3، ص ۱۳.

Nameh-ye Baharestan: vols. 8-9, 2007-2008, ser. nos. 13-14

Signs, Designs, and Decorations in Avestan and Middle Persian Manuscripts

Bahram BOROUMAND AMIN

(Tehran)

Seventy Avestan and Middle Persian manuscripts have been examined from a codicological point of view and an analysis of some of the signs, designs, and decorations used in these manuscripts has been presented in this article. Styles of pagination and foliation, the manner of writing the first words of text's sections, framing of the headings, as well as the modes of dotting and punctuation have been considered. The paper also presents a summary analysis of dotted words, single dots, and varieties of positura—those formed from three or four dots as well as those formed from a combination of dots and other designs. Decorative designs (stars, floral, animal, and human) that have been used for either purely decorative purposes or for marking the text have also been discussed. Additionally, correction marks, supralineal positioning of words, stretching of letters, as well as inscribing words in bold have been examined. The article also studies various forms of line-fillers, words that are inscribed upside-down, and the rulings found in the codices that have been examined for this study.